

Inhoudstafel

Inleiding.....	3
1.De digitale kloof: toegangsdrempels en trends.....	5
1.1.Genderverschillen op het vlak van motivatie.....	7
1.2.Genderverschillen op het vlak van bezit / infrastructuur	7
1.3.Genderverschillen op het vlak van digitale vaardigheden.....	10
1.4.Genderverschillen in toegang tot gebruikersgroepen.....	12
2.Genderverschillen in de netwerksamenleving.....	15
2.1.Onderzoeksopzet en -methode.....	15
2.2.Genderverschillen in tijd.....	17
2.3.De locatie van de computer.....	18
2.4.Mannelijke connotatie van technologie	21
2.5.Genderverschillen in communicatie en informatie.....	23
2.5.1.Genderverschillen in e-mailgebruik voor persoonlijke relaties.....	23
2.5.2.Genderverschillen in communicatie op fora	24
2.6.Gevolgen van de introductie van ICT in het beroepsleven van vrouwen.....	25
2.6.1.Het verdwijnen van bepaalde beroepen.....	27
2.6.2.De verandering van de jobinhoud	27
2.6.3.Kansen en innovatie.....	28
3.Besluit.....	30
4.Referenties.....	32

Tabellen en figuren

Figuur 1: Selectie uit het causaal-en fasenmodel van van Dijk	5
Figuur 2: Ideaaltypes van beroepsgroepen naar combinatie van ICT-competenties en andere competenties zoals gedefinieerd door Pichault	26
Tabel 1: Gendersverschillen in attitudes ten opzichte van nieuwe communicatie technologieën, 2005	7
Tabel 2: Samenstelling van de Belgische internetpopulatie, naar geslacht, 2004	8
Tabel 3: Aangroei Vlaamse internetpopulatie, naar geslacht, 2001-2003	8
Tabel 4: Aangroei Europese internetpopulatie, naar geslacht en leeftijd, 2001-2003	8
Tabel 5: Evolutie van de digitale kloofindexen, Europa en België, 1997-2000-2002	9
Tabel 6: Genderkloof in de digitale geletterdheidsindex, Europa en België, 2002-2003	11
Tabel 7: Zware en lichte internetgebruikers, naar geslacht, leeftijd en opleiding, Vlaanderen, 2001	13
Tabel 8: Gebruik van internet, naar frequentie en geslacht, België, 2004	13
Tabel 9: Wat zoeken mannen en vrouwen op het internet ? De top 10, België, 2004	14
Tabel 10: Overzicht respondenten onderzoek 'Gelijke kansen in de netwerkmaatschappij'	17
Tabel 11: Gezinstypologie naar ICT-densiteit, 2002	19

INLEIDING

De opkomst van Informatie-en Communicatietechnologieën (ICT's¹) heeft het debat over de structurerende impact van technologieën op maatschappelijke veranderingen terug onder de aandacht gebracht. Verschillende belangrijke auteurs onderzochten de gevolgen van automatisering en informatisering op het werkleven (Smith, 1776; Marx, 1847; Durkheim, 1893) en later meer algemeen de gevolgen van de ontstane 'informatiesamenleving' of 'netwerkmaatschappij' (o.a. Bell, 1979; Castells, 1996-8; Giddens, 1984). De alomtegenwoordigheid van ICT's in de Westerse samenleving heeft gevolgen op alle maatschappelijke domeinen en op de samenleving in haar geheel. Gevolgen zijn merkbaar op macro- en meso-niveau, maar ook in het individuele leven van elke dag en de dagelijkse routines van elke inwoner van deze informatie-, netwerk- of kennissamenleving. Dat deze veranderingen gevolgen hebben voor gelijke kansen is dan ook evident. Naar deze gevolgen wordt meestal verwezen met de term "digitale kloof". Deze digitale kloof wordt niet éénduidig gedefinieerd, maar algemeen verwijst het naar wat het Digital Divide Network (2002) definieert als "the gap between who can effectively use new information and communication tools such as the Internet, and those who cannot". Carpentier (2003) wijst op drie belangrijke aspecten die benadrukt worden in het discours over de digitale kloof:

- het belang van toegang tot online computers;
- waarvan het gebruik zal leiden tot een toename in informatie, kennis, communicatie of ander sociaal relevant geachte voordelen;
- die op hun beurt zo belangrijk worden geacht dat de afwezigheid van toegang uiteindelijk een duale samenleving zal creëren of in stand houden.

Het niet-geconnecteerd zijn zou dus tot minder kansen leiden binnen alle aspecten van het economische, sociale, culturele en democratische leven, met een dualisering van de samenleving tot gevolg. De werkelijke situatie is enigzins complexer dan wat de term "digitale kloof" doet vermoeden. Maar dat de informatisering van de samenleving specifieke gevolgen heeft, ook op het vlak van gelijke kansen, valt niet te ontkennen.

Maar waar willen we naartoe als we over gelijke kansen in de netwerksamenleving spreken? Onze ideale doelstelling zouden we "universele toegang" in de netwerksamenleving kunnen noemen. Hiermee verwijzen we naar toegang voor iedereen, of toch voor iedereen die behoefte heeft aan, of gebruik wil maken, van ICT's. Deze universele toegang verwezenlijken vanuit een emancipatorisch, niet-discriminerend perspectief met respect voor diversiteit en solidariteit (Spee e.a., 2004) is centraal als we spreken over "gelijke kansen in de netwerksamenleving". Universele toegang betekent echter niet dat iedereen dan ook verplicht zou zijn om (zoveel mogelijk) online te zijn. Ook is er geen "universele vorm van gebruik", de redenen waarom iemand toegang (nodig) heeft, is afhankelijk van individuele voorkeuren. De centrale doelstelling is, met andere woorden, verzekeren dat iedereen een diversiteit van communicatie- en informatiemogelijkheden heeft, inzetbaar naar zijn of haar specifieke levensomstandigheden en -voorkeuren (Clement & Shade, 2000).

---

¹ Ook al bevat het containerbegrip 'ICT's' meer dan enkel internet en pc, in dit rapport worden ICT's gedefinieerd als alle apparaten waarmee mensen op het internet kunnen gaan (computers, gsm's, pda's,...) en het internet zelf.

In de literatuur over de digitale kloof wordt steeds een aantal risico- of achterstandsgroepen opgesomd. Groepen die, doordat ze in mindere mate toegang hebben tot het internet, minder kansen hebben in de netwerksamenleving: zoals vrouwen, ouderen, personen met een lage opleiding, personen met een laag inkomen en etnische minderheden (APS, 2001; Cammaerts, 2002; Valenduc & Vendramin, 2003; van Dijk, 2003). In dit rapport focussen we op de groep 'vrouwen' en meer algemeen kijken we naar de gender²aspecten van de veranderingen in de netwerksamenleving. In de beginjaren van het internet en het onderzoek naar internet ontwikkelden verschillende feministische auteurs utopische visies over de kansen van het internet voor vrouwen en het doorbreken van de man/vrouw (m/v) dichotomie (Turkle, 1999; Plant, 1998). Het internet werd beschouwd als een (cyber)wereld waarin vrouwen en mannen gelijke kansen hebben, of zelfs als een wereld waar de m/v dichotomie volledig verdwijnt. Internet zou individuen allerlei mogelijkheden bieden op het vlak van anonimiteit en het spelen met identiteiten. Daarnaast kunnen persoonlijke netwerken online gemakkelijk(er) uitgebouwd worden. Ondertussen zijn al verschillende onderzoeken gebeurd naar vrouwen en gender in de netwerksamenleving (voor een overzicht zie o.a. van Zoonen, 2001; Claeys, 2003). Daaruit blijkt dat slechts weinig van die utopische visies realistisch zijn. Gender blijft wel degelijk een rol spelen in de netwerksamenleving, het is er niet uit weg te denken. De technologische veranderingen hebben zowel kansen als obstakels gecreëerd, soms verschillend voor mannen en vrouwen, soms niet. In dit rapport willen we op al deze factoren ingaan.

In dit rapport wordt een blik geworpen op de huidige stand van zaken van de digitale kloof, specifiek vanuit een genderperspectief. Het rapport omvat twee delen, waarbij het eerste voornamelijk gebaseerd is op kwantitatief onderzoeksmateriaal, terwijl het tweede kwalitatieve luik empirisch materiaal omvat waarmee dieper ingegaan kan worden op mogelijke m/v- en genderverschillen. In het eerste deel wordt de digitale kloof cijfermatig bekeken in Europa, België en Vlaanderen. Hiertoe worden de verschillende toegangsdrempels tot participatie in de netwerksamenleving in kaart gebracht. We baseren ons hiervoor op het model van Jan van Dijk (2003). Aan de hand van een aantal statistieken en indicatoren worden de verschillen tussen bevolkingsgroepen onder de loep genomen, met specifieke aandacht voor de doelgroep 'vrouwen'. In het tweede deel wordt op basis van interviews met een diversiteit van intensieve ICT-gebruikers³ gekeken naar mogelijke genderverschillen in de netwerkmaatschappij. Er wordt gekeken op welke punten vrouwen specifieke internet-ervaringen hebben en/of specifieke genderverschillen eventueel op de voorgrond treden. De twee delen van het rapport zijn complementair. Cijfers en indicatoren schetsen trends in de sociodemografie van de internetgebruikers. Kwalitatief onderzoek daarentegen kijkt op een gedetailleerde manier naar de sociale betekenis van de domesticatie van het internet in het dagelijkse leven en bestudeert de specifieke ervaringen.

In het besluit ten slotte proberen we een antwoord te formuleren op de vraag of specifieke aandacht voor vrouwen in de netwerksamenleving nog nodig is op basis van de gerapporteerde onderzoeksbevindingen.

---

² Met gender wordt de socio-culturele constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid bedoeld.

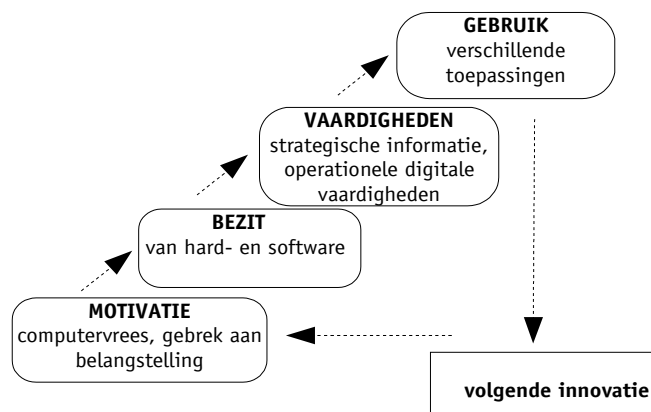
³ Intensieve gebruikers wordt hier gedefinieerd als personen die thuis een kabel-of adslverbinding hebben, sinds meer dan 5 jaar online zijn en verschillende internetapplicaties en het internet voor verschillende taken gebruiken. De respondenten zijn ook allemaal ouder dan 30 jaar en hebben geen computer- en/of internetopleiding gekregen tijdens hun formele opleiding.

1. DE DIGITALE KLOOF:

TOEGANGSDREMPELS EN TRENDS

Ook al wordt de term digitale kloof nog steeds frequent gebruikt, met name in beleidsteksten, verschillende auteurs hebben al duidelijk gemaakt dat het een term is die naast vaak gebruikt, ook misbruikt wordt (Frissen, 2000; Carpentier, 2002 & 2003; Shade, 2002). Zij die ICT's (kunnen) gebruiken en zij die het niet gebruiken, staan niet loodrecht tegenover elkaar. Niet alleen hoeft niet-gebruik per sé problematisch te zijn of tot minder kansen te leiden. Binnen de ICT-gebruikersgroep bestaan ook tal van verschillen die verder gaan dan de meestal gedefinieerde achterstandsgroepen waarbij categorieën van mensen tegenover elkaar gesteld worden: mannen tegenover vrouwen, jongeren tegenover ouderen, hoog opgeleiden tegenover laag opgeleiden, ...

Wat betekent “insluiting” in de netwerkmaatschappij of “universele toegang” tot het internet? Universele toegang omvat verschillende lagen van toegang, zowel op technisch als op sociaal vlak. Hierin spelen zowel ontwikkelaars, providers, gebruikers als beleidsmakers een rol. De verschillende rollen van al deze actoren in dit rapport opnemen zou een te uitgebreid en lijvig rapport tot gevolg hebben. Het bestaande cijfermateriaal over de digitale kloof, waarbij vooral toegang tot bezit en gebruik gemeten wordt, is ook beperkt. Mede daarom bekijken we in dit rapport enkel de toegang vanuit de gebruikerskant: welke drempels moet een gebruiker overstijgen om toegang te hebben tot de netwerkmaatschappij? Bevind je je aan de goede kant van de kloof als je thuis een computer hebt en een internetverbinding? Of heb je geavanceerde zoekvaardigheden nodig om mee te kunnen spelen in de netwerkmaatschappij? Jan van Dijk (2003) ontwikkelde een causaal- en fasenmodel van toegang tot ICT (zie onderstaande figuur).

Figuur 1: Selectie uit het causaal-en fasenmodel van van Dijk (2003)

In het fasenmodel onderscheidt van Dijk (2003) vier fasen die doorlopen moeten worden om tot insluiting in de netwerksamenleving te komen:

- motivaties: de afwezigheid van computerangst en de aanwezigheid van belangstelling voor ICT's;
- bezit/infrastructuur: de aanwezigheid of het bezit van hard- en software;
- vaardigheden: de (nieuwe) set van vaardigheden om met ICT's en hun afgeleiden om te kunnen gaan;
- gebruik: het kunnen gebruiken van verschillende niveau's van toepassingen.

Om te kunnen participeren in de netwerksamenleving zullen mensen volgens van Dijk tenminste deze verschillende fasen of toegangsdrempels overstegen moeten hebben. Deze toegangsdrempels zijn niet enkel aan- of afwezig, het is vaak ook de mate waarin bijvoorbeeld vaardigheden aanwezig zijn of het soort van gebruik, die bepalen of personen meer of minder gelijke kansen hebben.

Enkele opmerkingen over dit model van van Dijk (2003) willen we nog meegeven. Ten eerste is het geformuleerd vanuit een gebruikersperspectief wat een afbakening mogelijk maakt, maar wel beperkend is. De individuele gebruiker moet gemotiveerd zijn, toegang hebben tot ICT infrastructuur, beschikken over de nodige vaardigheden en een bepaald soort gebruik hebben om ingesloten te zijn in de informatiemaatschappij. De technologie wordt als een black box aanvaard en niet geproblematiseerd. En ten tweede zijn de geformuleerde toegangsdrempels successieve fases tot toegang. Dit eerder rigide model gaat er vanuit dat bepaalde stappen eerst genomen moeten worden en andere later. Deze verschillende fases staan echter in wisselwerking met elkaar. Personen die enkel toegang hebben tot een verouderde computer zullen misschien minder gemotiveerd zijn om bepaalde activiteiten online uit te voeren of niet in de mogelijkheid zijn om ze uit te voeren en daardoor een bepaald gebruikerspatroon hebben dat tot minder kansen leidt.

De hierboven vermelde drempels vormen de leidraad van deze stand van zaken van de m/v-verschillen in toegang en gebruik. Dit gebeurt op basis van bestaand cijfermateriaal van zowel Vlaams, Belgisch als Europees niveau. Het cijfermateriaal met betrekking tot ICT is beperkt, zowel in Vlaanderen als in België. Voor Vlaanderen zijn we afhankelijk van de 'Focus op ICT' van de Administratie Planning en Statistiek (APS) van 2001 en de beperkte bevraging over ICT in de volgende jaren van de APS-survey. In 2002 werd er een haalbaarheidsstudie voor een ICT-monitor van Vlaanderen uitgevoerd in opdracht van het Instituut voor de Aanmoediging van innovatie door Wetenschap en Technologie in Vlaanderen (IWT) (Wintjes, 2002), maar deze monitor werd uiteindelijk niet opgevolgd. Voor België is er recent een analyse gebeurd naar m/v-verschillen door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2005). In dit rapport werden echter ook statistieken opgenomen die zijn verkregen door het onderzoeksbureau InSites. InSites is een belangrijk commercieel onderzoeksbureau naar internetgebruik in België. Het bureau brengt het meest frequent cijfermateriaal naar buiten (voor Vlaanderen). Hun steekproef is echter niet representatief en gebruik maken van deze commerciële data is daarenboven financieel niet haalbaar voor een onderzoeksinstituut als het Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

1.1. GENDERVERSCHILLEN OP HET VLAK VAN MOTIVATIE

Over genderverschillen op het vlak van motivatie zijn de onderzoeksresultaten niet éénduidig. Meestal wordt motivatie gemeten aan de hand van de mate van aanwezigheid/afwezigheid van computerangst en persoonlijke attitudes ten opzichte van computer en internet. Uit Vlaams onderzoek (Broos & Roe, 2002; Broos & Roe, 2005; Broos, 2005) blijkt dat gender nog steeds een goede predictor is voor het meten van de attitude ten opzichte van computers, waarbij vrouwen significant meer negatieve attitudes hebben dan mannen. Personen met een lager opleidingsniveau hebben gemiddeld ook vaker een negatieve attitude. Maar de belangrijkste voorspellers zijn computerervaring en leeftijd: hoe meer computerervaring en hoe jonger, hoe meer kans op een positieve attitude ten opzichte van de computer. De positieve invloed van computerervaring zou echter enkel gelden voor mannen (Broos, 2005). Deze vaststelling en ook het feit dat de attitude meten gebeurde via zelfevaluatie kan wel wijzen op een genderbias. Vrouwen schatten hun eigen capaciteiten vaak minder hoog in dan mannen.

In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van genderverschillen in attitudes ten opzichte van de ICT's computers, internet en gsm's. Daaruit blijkt dat er een significant verschil is in computerangst, computer 'liking' en internetattitude tussen vrouwen en mannen.

	men	women	t Test
computer anxiety	2,971	2,57	6,443***
	(.53) ²	(.54)	10104
computer liking	2,79	2,62	5,65***
	(.48)	(.51)	1002
internet attitudes	2,92	2,7	6,67***
	(.50)	(.49)	895
social need factor	2,27	2,35	-2,49*
	(.51)	(.46)	937
cellular phone attitudes	2,4	2,36	1,13 ^{n.s.}
	(.52)	(.54)	983

Tabel 1: Genderverschillen in attitudes ten opzichte van nieuwe communicatie technologieën

(*p<.05, **p>.01, ***p<0.01, ^{n.s.}=niet significant)

(¹mean (1=strongly agree, 2=strongly disagree), ²standard deviation, ³t values, ⁴degrees of freedom)

(Bron: Broos, 2005)

1.2. GENDERVERSCHILLEN OP HET VLAK VAN BEZIT / INFRASTRUCTUUR

De meeste cijfers die beschikbaar zijn, hebben betrekking op de toegang tot infrastructuur. Dit is dan ook een toegangsdrempel waarover veel onderzoek wordt verricht, en als uitermate beleidsrelevant wordt

beschouwd. De samenstelling van de internetpopulatie in 2004 in België wordt geschetst in tabel 2. De huidige internetpopulatie bestaat voor 55% uit mannen en 45% uit vrouwen. Als de verdeling ook naar leeftijdsgroepen bekeken wordt, dan is het opvallend dat in de jongste groepen (15-24 jaar en 25-34 jaar) vrouwen in grotere mate aanwezig zijn dan mannen. In alle andere leeftijdsgroepen zijn mannen in de meerderheid.

	Man	Vrouw	Totaal	Man	Vrouw	Totaal
Totaal	55%	45%	100%	2.200.000	1.780.000	4.000.000
15-24	10%	12%	23%	392000	496000	920000
25 - 34	15%	16%	31%	616000	624000	1240000
35 - 44	14%	8%	21%	540000	316000	840000
45 - 54	9%	6%	15%	364000	232000	596000
55 - 64	6%	2%	8%	228000	96000	324000
65 en meer	2%	1%	2%	80000	40000	96000

Tabel 2: Samenstelling van de Belgische internetpopulatie, naar geslacht, 2004
(Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie , 2005)

In tabel 3 wordt de m/v-verdeling van de aangroei van de internetpopulatie in Vlaanderen bekeken. Hier zien we dat de groep vrouwen tussen 2001 en 2003 veel sterker groeit dan de groep mannen.

Vrouwen hebben in deze periode een duidelijke inhaalbeweging gemaakt en het m/v-verschil wordt hierdoor kleiner.

	Man	Vrouw	Totaal
2003	53.4%	42.7%	46.0%
2001	40.6%	28.0%	34.3%
Aangroei 2001-2003 (2001=100)	132	153	134

Tabel 3: Aangroei Vlaamse internetpopulatie, naar geslacht, 2001 – 2003
(Bron: APS 2001 en 2003, bewerking SGKB)

De Europese cijfers wijzen op een gelijkaardige trend. In alle vermelde categorieën (m/v en verschillende leeftijdsgroepen) neemt het internetgebruik over de periode 2001-2003 toe. Algemeen daalt het internetgebruik naargelang de leeftijd, maar als we kijken naar de aangroei van de internetpopulatie, zien we dat de groep vrouwen en de groep +55-jarigen het snelst stijgen. Het groeipotentieel lag bij deze groepen uiteraard ook hoger.

	Man	Vrouw	15-24 jaar	25-39 jaar	40-54 jaar	55+ jaar
EU 15 gebruikers '03	48,0	39,2	68,7	59,0	46,6	16,9
EU 15 gebruikers '01	40,5	28,5	59,8	45,6	34,8	11,5
Aangroei 2001-2003 (2001=100)	118	137	115	129	134	150

Tabel 4: Aangroei Europese internetpopulatie, naar geslacht en leeftijd, 2001-2003
(Bron: Eurobarometer, juli 2001 en juni 2003, uit: Commissie van de Europese Gemeenschap, 2005)

Hüsing en Selhofer (2004) ontwikkelden een benchmarking instrument om de digitale kloof te meten en een vergelijking tussen de verschillende Europese landen mogelijk te maken. Deze Digital Divide Index⁴ (DIDIX) is een samengestelde index die de ongelijkheid in IT diffusie meet. Een lagere index (minimum 0) wijst op een

⁴ De Digital Divide Index/Digitale kloof index (DIDIX) is een samengestelde index die de ongelijkheid in IT diffusie meet en bestaat uit vier indexen die elk de computer- en internettoegang (infrastructuur en gebruik) weergeven van vier geïdentificeerde risicogroepen (vrouwen, ouderen, mensen die laag geschoold zijn en mensen die een laag inkomen hebben) in de netwerksamenleving. Hoe lager de index is, hoe groter de kloof. De globale DIDIX van 53 (EU in 2002) bijvoorbeeld betekent dat de risicogroepen IT geadopteerd hebben op een niveau van 53% van het bevolkingsgemiddelde. Hoe lager de index is, hoe groter de kloof. Een index van 100 wijst op het niet bestaan van een kloof. Meer uitleg over de samenstelling van de index, zie Hüsing & Selhofer (2004).

hogere kloof tussen risicogroepen en het andere deel van de bevolking, een hoge index (maximum 100) op het niet of nauwelijks bestaan van een kloof tussen de risicogroepen en het andere deel van de bevolking. Als we naar de DIDIX kijken dan stellen we vast dat op Europees niveau de digitale kloof tussen 1997 en 2002 gemiddeld gelijk blijft, maar dat de kloof tussen vrouwen en mannen en tussen jongeren en ouderen afneemt. De kloof tussen personen met een lager en een hoger opleidingsniveau en tussen personen met een laag en een hoog inkomen daarentegen neemt in beperkte mate toe. In 2002 is de achterstand van volgende bevolkingsgroepen het grootst (in dalende volgorde van belang): laagopgeleiden, personen met een laag inkomen, ouderen en vrouwen. De situatie en tendens in België is verschillend van de Europese. In 1997 zijn de kloven tussen de verschillende bevolkingsgroepen in België veel kleiner dan het Europees gemiddelde, maar tussen 1997 en 2002 nemen ze voor alle groepen toe. De DIDIX voor België ligt in 1997 hoger dan het gemiddelde in Europa maar is in 2002 gezakt tot onder het Europese gemiddelde. Ook al is de grootte van de achterstand van de bevolkingsgroepen verschillend voor België, de ranking is identiek: personen met een laag opleidings- en inkomensniveau behoren tot de achterhoede. Vrouwen en ouderen doen het beter. Een verklaring voor de verschillen in voorgaande cijfers en in de DIVIX werd niet gevonden, een diepgaandere analyse van de index en de cijfers waarop ze gebaseerd zijn, is hiervoor nodig. Wel veronderstellen we dat het enerzijds te maken heeft met het gebruikte cijfermateriaal (het hanteren van andere maatstaven voor het meten van 'computer-en internettoegang') en met de lage IT-diffusie in 1997 in België. Pas in 2000 is een groot deel van de Belgische bevolking online gegaan.

	1997		2000		2002	
	België	EU-15	België	EU-15	België	EU-15
Geslacht	86	80	82	84	82	87
Leeftijd	58	50	39	41	37	53
Opleiding	43	28	10	30	12	27
Inkomen	46	49	32	57	33	44
Globale DIDIX	58	52	41	53	41	53

Tabel 5: Evolutie van de digitale kloofindexen (DIDIX), Europa en België, 1997-2000-2002
(Bron: Eurobarometer 1997-2000-2002, SIBIS GPS 2002,
uit: Commissie van de Europese Gemeenschap, 2005)

Dat de inhaalbeweging niet voor elke bevolkingsgroep even snel gebeurt, wordt hier duidelijk. Europees onderzoek (Commissie van de Europese Gemeenschap, 2005) geeft aan dat er drie mogelijke scenario's voor de achterblijvende groepen in de netwerksamenleving mogelijk zijn.

1. Het "iets later" scenario: in dit scenario wordt de digitale kloof als een tijdelijk probleem gezien waarbij de achterblijvende groepen met vertraging het nieuwe medium adopteren. Daarmee wordt bedoeld dat bepaalde bevolkingsgroepen op een later tijdstip het medium beginnen te gebruiken, maar dat de inhaalbeweging bij deze groepen op termijn wel leidt tot een gelijk bezit of gebruik van het medium.
2. Het "tijdelijk achterstand" scenario: in dit scenario wordt de digitale kloof op lange termijn overbrugd, maar is er een grotere vertraging tussen de voor- en achterhoede doordat de cumulatieve aard van ICT-vaardigheden en de snel evoluerende technologieën ervoor zorgen dat er steeds opnieuw een achterstand veroorzaakt wordt. Op lange termijn zullen de achterblijvers bijbenen, maar op korte termijn blijven grote verschillen bestaan.
3. Het "structureel achterstand" scenario: in dit scenario wordt de digitale kloof noch op korte, noch op

lange termijn overbrugd. Bepaalde achterstandsgroepen zullen hier zelfs op lange termijn niet kunnen bijbenen. Deze groepen zullen blijvend uitgesloten worden uit de netwerksamenleving.

De m/v-kloof wordt onder het minst problematische “iets later” scenario geplaatst. De kloof tussen mensen met een laag en hoog inkomen of een lage en hoge scholingsgraad wordt in scenario twee of drie geplaatst. De groep laaggeschoolde oudere vrouwen bijvoorbeeld heeft veel kans om in het 'structureel achterstand' scenario terecht te komen. Door een combinatie van factoren is de kans dat zij ooit online zullen gaan erg laag. Veel van deze vrouwen hebben geen formele opleiding gevolgd en zijn hun hele leven thuiswerkend geweest. De effectieve meerwaarde van het internet in hun leven op oudere leeftijd (we spreken hier over +65 jarigen) is voor hen vaak minder duidelijk of noodzakelijk en het bijstuderen vergt meer moeite. Ten slotte speelt het genderaspect ook mee: technologie en ICT's zijn geen 'vrouwelijke' maar eerder 'mannelijke' gespreksthemata of statusfactoren (zie verder).

1.3.GENDERVERSCHILLEN OP HET VLAK VAN DIGITALE VAARDIGHEDEN

De derde drempel die in het model van Jan van Dijk centraal staat, is deze van de vaardigheden om met ICT's en het internet om te gaan. Het definiëren van digitale vaardigheden en het meten ervan is geen evidentie, verschillende onderzoekers hebben hiertoe al of niet vruchtbare pogingen gedaan (Olson, 1996; Shapiro & Huges, 1996; Silverblatt, 1999; Hamilton & Barton, 2000; Gurak, 2001; Street, 2003). Eénduidigheid over het concept digital literacy (digitale geletterdheid) of digital skills (digitale vaardigheden) is niet voorhanden. Het Information and Communication Technology Literacy Assessment Framework⁵ van ALLS (Adult Literacy and Lifeskills Survey) heeft belangrijk werk geleverd in het definiëren van dimensies van ICT-vaardigheden die volwassenen zouden nodig hebben, maar deze worden ook fel bediscussieerd (Hamilton, 2000). Het European Computer Driving Licence (ECDL⁶) zou de ICT-vaardigheden definiëren die nodig zijn voor het dagelijkse en het professionele leven. Behalve dat het ECDL enkel leert werken op basis van Office pakketten, is deze ECDL ook vooral gefocust op de vereiste vaardigheden voor de arbeidsmarkt.

Verschillende concepten worden gebruikt om over ICT- of digitale vaardigheden te spreken, onder andere digital literacy, computer literacy, multiliteracy en information literacy. De concepten hebben steeds een licht verschillende invulling, maar het zijn koepeltermen die een groep van vaardigheden betreffen. Een groep van vaardigheden die het grof geschetst mogelijk maakt om alle mogelijke digitale informatie (in verschillende vormen en inhouden) te hanteren om persoonlijke, opleiding en arbeidsmarkt doelstellingen te bereiken. Dat deze vaardigheden contextgebonden zijn maakt het natuurlijk quasi onmogelijk om ze allemaal te omvatten en te definiëren.

De indeling van digitale vaardigheden door Jan Steyaert (2000) wordt in onderzoek regelmatig gebruikt (de Haan, 2000; van Dijk, 2003). Hij deelt de vaardigheden in drie categorieën in:

---

⁵ Meer informatie op <http://www.ets.org/ictliteracy>

⁶ Het ECDL bestaat uit 7 modules: 1) Basisbegrippen van Informatie Technologie 2) De computer gebruiken en bestanden beheren 3) Tekstverwerking 4) Spreadsheets 5) Databases 6) Presentaties 7) Informatie en communicatie.

- instrumentele vaardigheden: knoppenkennis, basiskennis om met software om te gaan;
- structurele vaardigheden: het interactief kunnen zoeken en selecteren van informatie;
- strategische vaardigheden: door andere auteurs 'information literacy' genoemd, het kunnen verwerken van informatie en integreren van deze informatie en vertalen naar actie, het pro-actief zoeken naar informatie en het nemen van beslissingen op basis van informatie en het scannen van de omgeving op relevante informatie.

Een voorbeeld van een opsomming van de instrumentele vaardigheden is het bovengenoemde European Computer Driving Licence (ECDL). De 'hogere' vaardigheden zoals het omzetten van informatie tot kennis en dit omzetten tot actie zijn veel moeilijker meetbaar. Te meer omdat deze geletterdheid contextgebonden is: niet iedereen heeft dezelfde vaardigheden nodig maar bepaalde vaardigheden zoals het kritisch kunnen omgaan met informatie zijn wel degelijk noodzakelijk. Net deze vaardigheden zijn veel moeilijker te meten dan bijvoorbeeld het kunnen aanmaken van een rekenblad⁷.

Op Europees niveau is wel reeds een digital literacy index ontwikkeld die via zelfevaluatie de digitale vaardigheden poogt te meten. De digitale geletterdheid index (DGI) combineert vier types van digitale vaardigheden in een enkelvoudige schaal gaande van 0 (de laagst mogelijke digitale geletterdheid) tot 3 (de hoogst mogelijke digitale geletterdheid). Uit deze tabel komt naar voor dat vrouwen qua digitale geletterdheid een achterstand hebben op mannen, maar dat dit verschil in België kleiner is dan gemiddeld in Europa. In de USA ligt de digitale geletterdheid gemiddeld een stuk hoger dan in België en Europa, maar ook daar is er nog steeds een kloof tussen mannen en vrouwen. Wel moet er bij het interpreteren van dergelijke cijfers sowieso rekening gehouden worden met een genderbias. Vrouwen schatten (zoals eerder vermeld bij 1.1) hun eigen capaciteiten vaak minder hoog in dan mannen, waardoor metingen via zelfevaluatie vaak een vertekening bevatten (Pallier, 2002; Bengtsson e.a., 2004).

	België	EU-15	USA
DGI waarde mannen	0,9	1	1,7
DGI waarde vrouwen	0,5	0,6	1,3
% vrouwen t.o.v. mannen	57,0	61,0	78,0
Totale DGI waarde	0,7	0,8	1,5

Tabel 6: Genderkloof in de digitale geletterdheidsindex (DGI), België en Europa, 2002-2003 (Bron: SIBIS GPS 2002, SIBIS GPS-NAS, 2003, uit: Commissie van de Europese Gemeenschap, 2005)

Het meten van digitale geletterdheid blijft een uitdaging voor de onderzoekswereld. Het is veel moeilijker om vaardigheden dan om bezit en gebruik te meten. Ook zijn technologieën steeds in verandering: bepaalde selecties die nu eerder door de gebruiker gebeuren, zullen op termijn misschien door de technologie overgenomen worden (bijvoorbeeld door het semantische web of het verbeteren van algoritmes van zoekrobots). Niet enkel de digitale vaardigheden om informatie te zoeken en te integreren zijn van belang, maar ook inzicht in de technologie en hoe deze werkt is een vorm van digitale geletterdheid. "Hoe werken zoekmachines" is een vraag die -lijkt ons- op termijn fundamenteeler zal blijken te staan dan "Hoe een woord in vet zetten in een MS Word-document".

⁷ Het ECDL is ondertussen gestart met een nieuw 'e-citizen' certificaat waarin meer aandacht gaat naar het zoeken van informatie op het internet en online participatie. Dit initiatief zou eind 2005 gelanceerd worden in België. Voor meer informatie: <http://www.ecdl.com/main/ecit.php>

Robin Mansell (2004) omschrijft digitale geletterdheid als een noodzakelijke 'capability' in de netwerksamenleving. Het capability concept is afkomstig van Amartya Sen. Hij verwijst daarmee naar de reële mogelijkheid van een persoon om iets te doen of te zijn (Sen, 1992, 1999). Het is pas als een persoon bepaalde capabilities heeft, dat h/zij zelf kan beslissen of h/zij iets doet met deze capability en het omzet tot een 'functioning', een gerealiseerde capability. Zo kan geletterdheid gezien worden als een capability: of een individu het kunnen lezen en schrijven aanwendt om uiteindelijk te gaan werken of geld te verdienen is een persoonlijke keuze. Het omzetten van een capability tot een functioning is een individuele keuze, maar het is wel een taak van de samenleving om hulpbronnen te voorzien zodat elkeen de capability kan verwerven. Zelf blijft Sen erg vaag in zijn omschrijving van capabilities en is het vooral Martha Nussbaum (2002) die definieert welke capabilities volgens haar overal en altijd gelden en noodzakelijk zijn, zoals naast geletterdheid ook controle over de eigen omgeving en lichamelijke integriteit (Gough, 2002).

1.4.GENDERVERSCHILLEN IN TOEGANG TOT GEBRUIKERSGROEPEN

Ten slotte wijst van Dijk op de verschillen in gebruik, de gebruikerskansen of de 'gebruikerskloof'. Als van Dijk het over gebruikersgroepen heeft, ziet hij het toekomstig (misschien ondertussen reëel) risico dat er een moment komt waarin een deel van de populatie gebruik maakt van geavanceerde technologieën en applicaties en een ander deel enkel de basis digitale technologieën beheerst (van Dijk, 2000). Deze voorspelling doet hij op basis van de vaststelling dat niet enkel het aantal technologieën toeneemt maar ook de complexiteit van vaardigheden die nodig zijn om ermee om te gaan. Ook Rogers voorspelde reeds in 1986 dat de adoptie van ICT's niet te vergelijken zou zijn met de adoptie van andere media, en dit om verschillende redenen: het grote belang van de massa (het nut van de adoptie van ICT neemt toe met elk individu die adopteert); de kans op her-uitvinding (het feit dat mensen ICT aanwenden als andere tool dan deze waarvoor het ontworpen is) en de snelheid van de innovaties. Communicatietechnologische innovaties (zoals de telefoon of de fax) hebben, volgens Rogers, algemeen een S-curve⁸ van adoptie. Maar bij nieuwe media zoals het internet worden een serie van afhankelijke S-curves gecreeërd door de snel evoluerende aard en de cumulatieve digitale vaardigheden die vereist zijn om de media effectief te gebruiken. Daardoor kan de snelle evolutie van nieuwe media tot een toename in de bestaande informatiekloof leiden. Zij die het internet reeds gebruikten ontwikkelen in toenemend mate een set van complexe vaardigheden voor het zoeken en verwerken van informatie en zo is de kans groot dat de kloof tussen deze vroege en ondertussen ervaren gebruikers en de late meerderheid en achterblijvers, die enkel basisvaardigheden bezitten, zal toenemen.

van Dijk (1999) argumenteerde hierop verder en spreekt in deze context van een 'gebruikerskloof'. Hij argumenteert dat, omdat digitale vaardigheden cumulatief zijn, de vooruitgang in technologieën situaties

---

⁸ Rogers gaat er vanuit dat elke innovatie geadopteerd wordt door de bevolking in een gelijkaardig patroon, waarbij verschillende (vijf) categorieën van gebruikers onderscheiden kunnen worden: de innovators, de vroege gebruikers, de vroege meerderheid, de late meerderheid en de achterblijvers. Het patroon van de adoptie ziet eruit als een S.

creëert waardoor zij, die een beperkt aantal vaardigheden hebben, uitgesloten zullen worden door diegenen die verder gevorderd zijn in hun mogelijkheden om informatie te selecteren en verwerken. De argumenten van Rogers en van Dijk liggen in de lijn van de 30 jaar oude kenniskloof-hypothese (Tichenor, 1970; Bonfadelli, 2002).

Hieruit wordt afgeleid, en zo blijkt ook uit recenter onderzoek (van Damme, 2005), dat het aantal jaren dat een persoon al online is, de intensiviteit van gebruik (gemeten naar tijd online en aantal gebruikte applicaties), en dus het behoren tot een bepaalde gebruikersgroep, tot meer (on)gelijke kansen kan leiden. Tabel 7 geeft voor de Vlaamse internetpopulatie aan wie intensieve en wie lichte gebruikers zijn. Deze vorm van gebruik werd berekend op basis van het aantal applicaties die mensen gebruiken en het aantal activiteiten die ze online doen. Hier zien we terug dat de jonge, hoog geschoolde man de meeste kansen heeft om een zware gebruiker te zijn.

INTERNET	Totaal	M	V	18-24 j	25-34 j	35-44 j	45-54 j	55-85 j	max. lager sec	max. hoger sec	nuho	unief
lichte gebruikers	25,7	22,2	31,2	19,1	21,5	28,9	30,1	41,4	33	28,4	21,3	15
zware gebruikers	23,8	31	13,3	25,5	31,1	17,2	21,5	20,7	25,5	19,5	23,5	35
	N=495	N=296	N=199	N=110	N=135	N=128	N=93	N=29	N=94	N=190	N=136	N=60
		***			**					*		

Tabel 7: Zware en lichte internetgebruikers, naar geslacht, leeftijd en opleiding, Vlaanderen, 2001 (Bron: APS, 2001)

Ook als we enkel kijken naar de frequentie van gebruik (tabel 8), zien we bij de cijfers over de Belgische populatie dat er meer vrouwen dan mannen nooit thuis noch op het werk het internet gebruiken, en dat de personen die 5-6 of 7 dagen per week online gaan grotendeels mannen zijn.

Aantal keren dat men tijdens de referentieweek het internet gebruikt heeft (niet enkel voor e-mail)	Thuis			Op het werk		
	Man	Vrouw	Ratio M/V	Man	Vrouw	Ratio M/V
Nooit	11,2%	16,7%	0,67	32,0%	35,9%	0,89
Minder dan 1 dag per week	6,3%	7,0%	0,90	7,2%	6,9%	1,04
1 dag per week	7,2%	7,7%	0,94	5,8%	4,8%	1,21
2 dagen per week	8,8%	6,4%	1,38	6,4%	4,8%	1,33
3 dagen per week	8,0%	10,3%	0,78	5,6%	5,6%	1,00
4 dagen per week	6,1%	6,9%	0,88	4,3%	5,4%	0,80
5 dagen per week	7,8%	6,9%	1,13	29,5%	29,8%	0,99
6 dagen per week	7,0%	6,2%	1,13	1,8%	1,4%	1,29
7 dagen per week	37,6%	31,9%	1,18	7,5%	5,3%	1,42

Tabel 8: Gebruik van internet, naar frequentie en geslacht, België, 2004⁹ (Bron: Insites, uit: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2005)

Dat vrouwen gemiddeld minder surfen dan mannen en dat ze een andere voorkeur en minder variëteit van thema's hebben waar ze naartoe surfen blijkt ook uit tabel 9. De thema's 'nieuws en actualiteit' zijn zowel voor vrouwen als mannen de belangrijkste informatie waarnaar ze op zoek gaan. Bij mannen wordt dit gevolgd door 'informatie over computer, internet en ICT', bij vrouwen komt dit domein pas op de tiende plaats, zij verkiezen 'muziek' op de tweede plaats. Verder staan 'koken en recepten' en 'gezin en kinderen' bij vrouwen ook nog in de top tien, bij mannen niet.

⁹ De cijfers hebben betrekking op de inwoners van België van 15 jaar en ouder die minstens één keer per maand online zijn (thuis of op de werkplek).

Mannen	%	Vrouwen	%
Nieuws en actualiteit	32%	Nieuws en actualiteit	16%
Computer, internet en ICT	23%	Muziek	16%
Muziek	21%	Spelletjes, games	14%
Financiële informatie en bankieren	21%	Reizen	13%
Sport	16%	Jobs	12%
Programma's van filmvertoningen	13%	Financiële informatie en bankieren	9%
Reizen	13%	Koken en recepten	9%
Spelletjes, games	12%	Filmvertoningen	8%
Jobs	11%	Vorming en opleiding	8%
Regionaal nieuws	9%	Computer, internet en ICT	7%
Vorming en opleiding	9%	Gezin en kinderen	7%

Tabel 9: Wat zoeken mannen en vrouwen op het internet ? De top 10¹⁰, België, 2004
(Bron: InsSites, uit: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2005)

¹⁰ Meer dan één antwoord was mogelijk. De cijfers hebben betrekking op de inwoners van België van 15 jaar en ouder die minstens één keer per maand online zijn. Alleen onderwerpen die men vaak of dagelijks zoekt komen in aanmerking.

2. GENDERVERSCHILLEN IN DE NETWERKSAMENLEVING

Na de presentatie van een aantal cijfers en indicatoren over de m/v verschillen op het vlak van toegang tot de netwerkmaatschappij, wordt in het tweede deel van dit rapport dieper ingegaan op de genderverschillen. De complexiteit van het internetfenomeen kan immers niet volledig begrepen worden door kwantitatief onderzoek. Om bepaalde vaststellingen te verklaren of de impact in te kunnen schatten en te begrijpen, is het belangrijk om bepaalde gedragsfenomenen gedetailleerder te onderzoeken (Shade, 2000; Servaes, 2003). Ook al zijn kwalitatieve methodes moeilijker te implementeren en soms minder eenvoudig te operationaliseren, ze kunnen ons gedetailleerde inzichten geven dat met kwantitatief onderzoek niet haalbaar is.

In het kwalitatief onderzoek dat we uitvoerden, gaat veel aandacht naar de context en de leefwereld van de respondent. We gaan er vanuit dat het ons inzicht kan bieden in de veranderende socio-technische structuur van de samenleving, en als gevolg hiervan op het dagelijks leven van individuen. We willen op die manier de mogelijke (nieuwe) valkuilen detecteren. Mensen hebben een gegenderd leven en de gevolgen van de veranderende samenleving zijn verschillend voor elk individu. De impact van ICT's op alle aspecten van het leven zorgt ervoor dat iedereen in onze samenleving erdoor beïnvloedt wordt en er nieuwe ongelijke kansen kunnen ontstaan op verschillende domeinen. Doordat we tot man of vrouw 'gemaakt' zijn (de Beauvoir, 1949 vert. 1990), zal onze ervaring in het virtuele leven (IVL) net als het reële leven (IRL), gegenderd zijn. Het virtuele en het reële leven zijn niet zo scherp van elkaar afgescheiden als de indeling doet vermoeden. Het gebruik van internet en het online leven in al zijn diversiteit is verweven met de alledaagse gebeurtenissen in het reële leven. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de gegenderde ervaringen die uit het kwalitatief gevoerde onderzoek naar boven komen.

2.1. ONDERZOEKSOPZET EN -METHODE

Voor dit onderzoek werden data over internetgebruik verzameld via een online vragenlijst¹¹. Uit de respondenten die antwoordden (330), werd een selectie gemaakt op basis van volgende criteria: geboren zijn voor 1974, thuis in het bezit zijn van een computer en internetverbinding en sinds meer dan 5 jaar online zijn. Daarnaast waren de criteria 'gebruik maken van verschillende internetapplicaties' en 'het uitvoeren van verschillende taken online' ook belangrijk in het selecteren van respondenten. Wij zijn namelijk geïnteresseerd in personen die zelf geen ICT-opleiding hebben genoten op school (een onderdeel van het onderzoek is het ICT-leerproces van individuen opvolgen), maar die wel redelijk ervaren zijn met het internet. We willen in dit onderdeel van het onderzoek de gebruikersgroep 'intensieve gebruikers' van dichterbij bekijken, om zo te weten wat de praktijken en betekenissen van het internet voor hen zijn.

Hieruit hopen we onder andere iets te leren over toekomstige gebruikpatronen en verschillende soorten van

---

¹¹ De online vragenlijst bevindt zich op www.ua.ac.be/internetonderzoek.

gebruik. Een aantal onderzoekers veronderstellen namelijk dat de kloof tussen gevorderde en beginnende gebruikers niet of moeilijk te overbruggen valt (Mason & Hacker, 2003; van Dijk, 2003). Dit omdat de nieuwe technologieën en de daarbij horende vaardigheden om ermee om te gaan zich uitermatig snel opvolgen, wat het erg moeilijk maakt om eenmaal in de achterhoede beland, mee te benen met de 'innovators' of 'early adopters'. Alle geïnterviewden hadden ten slotte, niet bedoeld maar ook niet verbazingwekkend, een eerder technofiele houding (Graham, 2001).

Elf respondenten werden geïnterviewd. Als methode werd het narratieve technografische interview gebruikt. Daarnaast werd aan elke geïnterviewde een weblog aangeboden waarop ze 'hun techno-ervaringen in het dagelijkse leven' konden bijhouden. Wij hoopten hiermee bijkomend materiaal te verzamelen, maar dat was eerder teleurstellend. De weblog werd nauwelijks gebruikt door de respondenten. Naast het interviewen van de respondenten werd van elke respondent ook een computer- en internettijdslijn beschreven (de geschiedenis van hun computer-en internetbezit). De meeste (acht van de elf) respondenten hielden gedurende een week zelf een internetdagboek bij waarin ze per kwartier noteerden of ze, en waar ze, online waren, welke applicatie ze gebruikten, welke taak ze uitvoerden en of ze tegelijkertijd ook iets anders deden.

De methode van het narratieve technobiografisch interview sluit enerzijds aan bij de 'life story interviews' (Atkinson, 1998) en anderzijds bij het technobiografisch onderzoek (Henwood, 2001, Kennedy, 2004). Doordat onze interesse niet naar het volledige levensverhaal gaat zoals in de life story interview of het biografisch onderzoek, maar naar 'gedeeltelijke' levensverhalen kunnen we ons niet volledig in de traditie van de 'life story interviews' of 'biografisch onderzoek' thuisvoelen, waarbij ofwel alle facetten van iemands volledige leven bevestigd worden (Atkinson, 1998) of waar er volledig zelfsturend gewerkt wordt (Stroobants, 2001). Wel begeven we ons duidelijk in de traditie van 'oral history' en zijn er veel linken met deze bovenvernoemde methoden.

Technobiografisch onderzoek is een vorm van biografisch onderzoek met een aantal andere accenten: de interesse voor online leven in een offline context, de interesse voor de verschillen in techno-ervaringen van elk individu, de specifieke aandacht voor veranderde praktijken en toegekende betekenissen aan technologieën en de hiermee gepaard gaande machtsconstructies (Kennedy, 2001). Omdat technobiografieën eerste-persoons narratieven zijn bevinden we ons ook niet geheel in deze traditie. Het verzamelen van eerste-persoons narratieven is niet haalbaar binnen deze onderzoeksopzet omdat dit teveel gevraagd is van de respondenten, zeker omdat er geen financiële vergoeding tegenover de medewerking staat. Daarom spreken we eerder van het doen van technobiografisch onderzoek waarbij gebruik wordt gemaakt van narratieve technobiografische interviews als databron.

Bij het selecteren van de respondenten werd ook op de diversiteit aan socio-economische, geografische, demografische factoren gelet. In tabel 10 wordt een beperkt overzicht gegeven van de respondenten.

Nr.	M/V	Leef-tijd	Gezinssituatie	Locatie	Werk
M3D	M	53 j	Samenwonende met zoon	Omgeving Gent	Voltijds werkend
M4P	M	32 j	Alleenwonende	Gent centrum	Werkzoekend
M5P	M	51 j	Samenwonende met vrouw en kinderen	Omgeving Gent	Voltijds werkend
V2L	V	31 j	Samenwonende met vriend	Gent centrum	Voltijds werkend
V3L	V	56 j	Samenwonende met echtgenoot (kinderen uit huis)	Omgeving Gent	Voltijds werkend
M6L	M	71 j	Samenwonende met vrouw (kinderen uit huis)	Omgeving Antwerpen	Pensioen
M7G	M	56 j	Alleenwonend	Omgeving Antwerpen	Werkzoekend
V4M	V	54 j	Samenwonende met echtgenoot	Omgeving Brugge	Voltijds werkend
V6E	V	41 j	Samenwonende met vriend en kind (uit vorig huwelijk)	Brugge centrum	Voltijds werkend
V5L	V	62 j	Samenwonende met echtgenoot (kinderen uit huis)	Leuven centrum	Deeltijds werkend
V7G	V	63 j	Alleenwonende	Omgeving Antwerpen	Pensioen

Tabel 10: Overzicht respondenten onderzoek 'Gelijke kansen in de netwerkmaatschappij'

Hierna schrijven we neer wat we vaststelden bij de analyse van de interviews vanuit een genderperspectief. Zowel uit de interviews met mannen als uit die met vrouwen komen genderverschillen naar boven. De belangrijkste worden hieronder aangehaald, met soms een theoretische omkadering en telkens ondersteund door een aantal citaten.

Eerst zal gekeken worden naar de rol van tijd en ruimte. Veel auteurs verwijzen naar de veranderingen in het tijds- en ruimtegevoel en tijds- en ruimte ervaringen als gevolg van ICT's. Niet enkel zijn de mogelijkheden om informatie te delen toegenomen, ook de snelheid waarmee dit gebeurt, is drastisch veranderd. Soms is het alsof we gelijktijdig in verschillende ruimtes en tijdzones aanwezig zijn. Tijd en ruimte zijn dan ook centrale concepten in de netwerksamenleving. Daarom worden in dit hoofdstuk eerst ervaringen van respondenten met betrekking tot het belang van tijd en ruimte besproken. Daarna wordt ingegaan op de specifieke ervaringen en het netwerk van vrouwen die in technologie geïnteresseerd zijn. Vervolgens bekijken we de veranderingen in communicatiepatronen en het omgaan met informatie onder invloed van ICT's en ten slotte kijken we naar een aantal belangrijke veranderingen in de werkomgeving. Dit gebeurt steeds vanuit een genderperspectief, verschillen worden onder de loep genomen en aanzetten tot verklaringen worden gegeven.

2.2. GENDERVERSCHILLEN IN TIJD

Dat tijd een belangrijke factor is in het leven van ieder van ons hoeft niet meer onderstreept te worden, dat het internet de factor tijd veranderd heeft, is ook duidelijk. Het ijtempo waarin nieuwe ICT's en software zich opvolgen, maakt het aangewezen om constant bij te leren. Leren vergt tijd, tijd die niet eerlijk verdeeld is onder de bevolking. Dat de factor tijd ook kan leiden tot een aantal genderverschillen is bijna vanzelfsprekend als we zien dat vrouwen gemiddeld minder tijd dan mannen voor zichzelf over hebben (APS, 2002). Verschillende respondenten vermeldden tijd als een belangrijke factor om 'aan het internet te raken'.

“Alleen ja, je moet er dan tijd voor maken om die te zoeken en die te lezen. En voor de moment heb ik dat eigenlijk niet. Ik ben al blij als ik de dag door kom zonder dat ik fundamenteel dingen vergeten ben die belangrijk waren. Allez ja, dat internet dat komt dan wel als ik het een beetje rustiger heb, denk ik.” (vrouw, 41 jaar, voltijds werkend)¹².

[deze respondent heeft een bureau naast de keuken waar haar computers en de computer van haar man staan] “Maar ja, het is wel handig, ik loop rap een keer vanuit de keuken naar mijne pc. Maar ik moet eerlijk toegeven dat ik toch wel, dat het toch al een keer of vijf gebeurd is dat mijn patatten aangebrand zijn, dat ik te lang op de computer zat.” (vrouw, 56 jaar, voltijds werkend)

Bij sommige respondenten werd het 'vrijkomen van tijd' (met het bereiken van de pensioenleeftijd bijvoorbeeld) ook een belangrijk scharniermoment om meer te surfen of beter met het internet te leren omgaan. Dit laatste geldt zowel voor vrouwen als mannen. Doordat de respondenten de drempels van motivatie en infrastructuur overschreden hebben, is het logisch dat tijd de factor is die de verschillen in gebruik en/of vaardigheden kan verklaren. Sommige respondenten hadden reeds in hun werkomgeving ervaring opgedaan met de computer en internet, zodat hun interesse was gewekt en ze van de daarna vrijgekomen tijd gebruikt maakten om zich erin te verdiepen. Of zoals volgende respondente het verwoordt:

“...eigenlijk zo surfen naar iets dat mij interesseerde of dit of dat, daar had ik geen tijd voor. Ik moest veel te hard werken. Ik had thuis wel een computer maar nog geen internet. En dan heb ik in 2003, half 2003, ben ik op brugpensioen gegaan en heb ik ogenblikkelijk internetaansluiting genomen. En sindsdien zit ik elke dag op de computer thuis.” (vrouw, 63 jaar, gepensioneerd)

Dit citaat wijst ook op een andere vaststelling. De meeste personen uit ons onderzoek die besloten om internet in huis te halen na hun pensionering deden dit op basis van hun vroegere werkervaring. Het contact met internet in de werkomgeving is volgens verschillende onderzoeken (o.a. van Damme, 2005) een belangrijke toegangsdrampel tot gebruik. Wij menen dat het verschil in tijd die personen hebben om bij te leren, tijdens hun werk of in hun vrije tijd, gedeeltelijk kan verklaren waarom vrouwen vaker tot de achterhoede van de internetgebruikers behoren: tijd is nog altijd een gegenderd gegeven.

2.3.DE LOCATIE VAN DE COMPUTER

De locatie van de computer in huis vertelt veel over de intensiteit van gebruik, de gebruikte technologie (bijvoorbeeld de aanwezigheid van een wireless connectie of een intern netwerk) en de mate waarin de computer een individueel of een gezinsobject is. Kwantitatief onderzoek naar de locatie van de computer is er niet of nauwelijks. Veerle van Rompuy (2002) bestudeerde de impact van ICT's, maar ook van de locatie van de computer, op het functioneren, de onderhandelingsprocessen en de dynamiek van het gezin in Vlaanderen.

De meeste huishoudens hebben nog steeds één computer in hun bezit of hebben één computer waarmee ze online gaan (APS, 2001). Maar steeds vaker worden meerdere computers in huis gehaald, zeker als het gezin kinderen heeft. Financiële overwegingen spelen hierbij een rol. De meeste van de respondenten gaven bij aankoop van een nieuwe computer, de oude aan een familielid of aan de kinderen, onmiddellijk werden ze ook de aanspreekpersoon voor als er zich problemen voordeden. Als er over 'de computer' gesproken wordt,

---

¹² Alle citaten werden geanonimiseerd en de taal werd omwille van leesbaarheid licht aangepast.

dan gaat het bovendien over de computer die geconnecteerd is aan het internet, de niet-geconnecteerde computers worden vaak pas nadien vernoemd en als eerder onbelangrijker beschouwd.

Van Rompuy deelde in haar onderzoek de gezinnen die thuis ICT's¹³ hadden in naar de densiteit van ICT bezit. Ze onderscheidde drie types: traditionele, intermediaire en multimediale gezinnen.

Gezinstype	Kenmerken
Traditionele gezinnen (54%)	Lage ICT densiteit (b.v. aanwezigheid van T.V, telefoon, audio)
Intermediaire gezinnen (31%)	Gemiddelde ICT densiteit
Multimediale gezinnen (15%)	Hoge ICT densiteit (met nadruk op nieuwe media zoals internet, e-mail en digitale video)

Tabel 11: Gezinstypologie naar ICT-densiteit (tabel gebaseerd op data van Van Rompuy, 2002)

Elk type gezin had ook een socio-demografische structuur (waarbij multimediale gezinnen een groter aantal kinderen, een hogere 'family occupational prestige score' en algemeen een hoger opleidingsniveau hadden). Nu internet en e-mail in veel grotere mate geïntegreerd zijn in Vlaamse huishoudens, lijkt ons deze socio-demografische structuur niet meer zo duidelijk te onderscheiden. Alle gezinnen waarvan de respondenten uit ons onderzoek deel uitmaakten, vallen in deze categorisatie onder 'multimediale gezinnen'. Binnen deze groep is er wel nog een onderscheid naar ICT-densiteit (aantal computers in huis, aanwezigheid intern netwerk, intensiteit van gebruik van het internet e.a.). Ook wordt in verschillende gezinnen op een andere manier, of in verschillende mate met ICT's omgegaan, en dit lijkt een voortzetting te zijn van het functioneren en de dynamiek van het gezin. Het gebruiken van ICT's is dus -lijkt ons- nog steeds een reflectie van het algemeen functioneren van het gezin, zoals van Rompuy (2002) in haar onderzoek vaststelde.

Een type voorbeeld van een relaas van een respondent uit een eerder intensief multimediaal gezin is het volgende:

M5P: "Hier staan er twee, boven staat er één en er is één weg. Onze zoon studeert in het buitenland en heeft zijn computer meegenomen."

L: "En is dit bewust gekozen om die computers zo te plaatsen? Of werden ze al verplaatst?"

M5P: "Nee, die worden nooit verplaatst. Dat kan, we hebben dus geen wireless en 't is kablage, dus dat is al minder handig. Waarom staat ie hier? Omdat mijn werkplaats hier achter staat en waarom staat hij boven? Omdat er geen plaats was om hier drie computers te zetten, normaal staan er hier twee, drie."

M5P: "Omdat onze zoon dat dus niet op zijn kamer wilde. Dus oke, we hebben zijn computer hier laten staan, en mijn computer staat hierachter en één boven. Gewoon omdat het teveel was, en we hebben dat op één van de kinderen hun kamer gezet. Ik heb hier twee computers staan. Ja, maar die anderen staat hier niet veel aan. En dan is er nog één op zolder, maar die is niet op internet aangesloten, dat is voor mijn treintjes." (man, 51 jaar, voltijds werkend)

Meestal is de locatie van de computer een bewust onderhandelingsproces tussen verschillende gezinsleden, waarbij bepaalde doelstellingen voor ogen worden gehouden. In sommige gevallen lijkt het een evidentie te zijn dat de computer staat waar hij staat. De keuze voor de locatie van de computer is een voortzetting van het type gemeenschapsvorm waarin het gezin leeft en vertelt vaak iets over de bestaande machtsverhoudingen in het gezin.

¹³ Van Rompuy definieert ICT's breder dan wij in dit rapport, ook televisie, cd-speler, telefoon, GSM, etc. neemt zij mee in haar definitie.

Het volgende gezin kunnen we een eerder gematigd multimediaal gezin noemen:

“[de computer staat] in de bureau boven, maar dat is nog geen definitieve plek [op het moment van het interview is deze respondent aan het verbouwen] want het zou kunnen dat hij terug naar beneden gaat naar de living, of dat hij naar de living verhuist. We zijn nog aan het denken of we dat wel zien zitten, zo twee toestellen, we hebben nu al de televisie beneden gezet. Wat al uniek is, want dat was het vroeger niet. Maar zo iets van twee toestellen in de living is misschien net iets te veel. Aan de andere kant heb ik zoiets van, als Jozefien [de 13-jarige dochter] dan 's avonds nog aan de computer zit te werken en wij zitten beneden te lezen of naar televisie te kijken, dan ben je als gezin wel een beetje meer samen. Terwijl, allez, die bureau is op het eerst verdiep. Op de gelijkvloers zijn wij dan televisie aan het kijken of aan het lezen in de krant of in een boek, dan zit je zo al niet meer samen. dus we weten het nog niet maar voorlopig staat hij in het bureau.” (vrouw, 41 jaar, voltijds werkend)

Ook zien we dat de computer binnenshuis soms een hele tocht gemaakt heeft voor hij terecht kwam waar hij nu staat. Het uit huis gaan van kinderen, een verhuis of de aankoop van een nieuwe computer zijn mogelijke redenen om de computer te verplaatsen. Het medium kan afhankelijk van de situatie een nieuwe plek krijgen in huis.

“Wij hebben een groot huis omdat wij vroeger studentenkamers verhuurd hebben. En de eerste computer (...) heeft dan boven op een studentenkamer gestaan. Want dat was dan de computerkamer en daar zijn dus allemaal stopcontacten gezet en alles. Dan moest je telkens naar boven en dan hebben we gezegd 'neen dat is niet praktisch' en dan hebben we een paar jaar later, dat was toen mijn dochter haar thesis aan het maken was, die dat daarvoor gebruikte (...) en dat hebben we dan beneden, op de onderste verdieping als je binnenkomt zie je dat, die deur staat altijd open dat is nu een voorraadkamer, hebben we dat dan daar geïnstalleerd met de idee van dat is toch korter bij. Maar dat is daar donker en ongezellig en ja dat beviel ons ook niet. En dan hebben we hier op het eerste verdiep aan de voorkant op die kamer komt ook alles binnen, daar staan al de knoppen van UPC, enne, daar hebben we eigenlijk zelf, heeft de computer daar ooit gestaan? Dat weet ik zelf niet, want we hebben toen rap gezegd van neen, dat moet in de living staan, dat we daar altijd aan kunnen.” (vrouw, 62 jaar, deeltijds werkend)

Bij de meest intensieve gebruikers die we interviewden, en zeker bij de intensieve gebruikers die alleen wonen zien we dat de computer een centrale plaats inneemt, in de living of de centrale leefruimte. Dit werd ook bevestigd in ander onderzoek (van Dijk, 2000; Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2005). Deze respondenten leven ook vaak meer met hun computer. Het is hun 'venster op de wereld', hun 'contact met de wereld'. De computer is voor hen meer dan enkel een functioneel instrument.

“Ik heb mijn bureau zelf gemaakt, ik wou er echt wel iets speciaals van maken zo. Ik heb het speciaal gemaakt. In het begin was dat iedere keer afbreken, op een andere plaats stellen, uiteindelijk heb ik mijn computer op wiertjes gezet omdat ik hem gewoon kon verrijden enzo. Dus 't is wel belangrijk de plaats waar dat hij staat voor mij. Ik moet me echt goed voelen waar dat ik zit. Het staat beneden in de grootste ruimte, zo de centrale ruimte een beetje, of één van mijn twee centrale ruimtes. Dus het is wel het belangrijkste, het is een beetje het hart van het huis ergens voor mij.” (man, 32 jaar, werkzoekend)

“In de living hé. De straatkant is te rumoerig, er is nogal veel gerij en die kamer staat leeg. Ik hoop alleen, ik heb nu een grote kamer, en in de hoek, ik heb mijn altaar [de respondent is boeddist] en dan mijne computer en mijn bed staat daar in de hoek en mijn keuken is er net achter. Met een redelijk uitzicht op de vaart met wat groen. Dat is de hoofdplaats, waar ik toch wel 80% van mijn dag doorbreng denk ik.” (man, 56 jaar, werkzoekend)

Uit de interviews komt naar voor dat bij respondenten waarbij de partner geen gebruik maakt van de computer, de computer al snel in de privé-ruimte van de gebruiker (meestal het bureau), verblijft. De computer is dan een individueel object. Als beide partners gebruik maken van de enige computer in huis dan komt hij al sneller in de living of centrale leefruimte terecht. Daar zijn vaak directe of indirecte afspraken van gebruik tussen de partners mee gepaard gegaan. De computer is dan eerder een gemeenschapsobject.

“[De computer staat] in de living. Terwijl wij eigenlijk wel de mogelijkheid hebben om hem bijvoorbeeld op het tweede verdiep te zetten ofzo daar in een ruimte. Maar dat gaan wij dus, denk ik, nooit doen,

omdat we hem veel te veel tussendoor gebruiken. Dus dat is niet van we gaan een keer een uurtje internetten doen. En doordat dat in de living staat, wil je, dat dat esthetischer verantwoord is ook. Ik denk dat dat daar ook veel mee te maken had. Dat staat redelijk centraal in een ruimte, wat dat dan nu bijvoorbeeld nog tegenvalt vind ik is dat hij teveel lawaai maakt die computer, dat heeft nu wel niets te maken met internet maar enfin". (vrouw, 31 jaar, voltijd werkend)

Wat de oorzaak en het gevolg zijn van het internetgebruik en de plaats van de computer is niet altijd te achterhalen. Wel denken we te kunnen veronderstellen dat een centrale ligging van de computer het gebruik eerder stimuleert, omdat het de drempel om tot een bepaalde activiteit over te gaan verlaagd. Een computer die een 'gemeenschapsobject' is, is ook toegankelijker voor gezinsleden die nog niet online gingen dan een computer die een 'individueel object' is.

"En ik merk dat bij andere mensen ook, ik heb zo, ik heb een paar vriendinnen, ja niet van mijn leeftijd, ook jonger, want zij zijn zeker 20 jaar jonger, bij wie dat dus ofwel in de kelder of op de zolder staat. En als je die mailtjes stuurt, die hebben dat nooit gezien, die kijken maar ene keer per week naar hun mails enzo. En dan zeg ik 'ja', en zij 'ooh, die computer en dan moet ik naar boven gaan, moet ik dat aanzetten en lang wachten en weet ik veel' en zeg ik dan 'schaf dan uw mail af, want dat is gelijk een brievenbus hebben en er nooit in kijken, dat is toch al te gek'. Maar dus dat speelt wel een rol denk ik ja. En hierbij, we zouden er, als ik met pensioen ben komt er hier, want daarmee is die tafel voorzien hier, dat er daar ene kan komen, alhoewel tegen die tijd zijn dat kleine dingen he, met een flatscreen waarschijnlijk hé." (vrouw, 62 jaar, deeltijds werkend)

Bij de respondenten lijkt geen echt genderverschil te bestaan tussen de plaats in huis die vrouwen en mannen voor hun computer verkiezen. Op basis van onze gegevens merken we wel dat als enkel mannen de computer gebruiken, die al sneller op hun afgezonderde bureau staat. Een mogelijk gevolg hiervan is dat de computer als een 'object van de man' gezien wordt, de drempel om ermee aan de slag te gaan wordt dan mogelijk groter voor de vrouwelijke partner.

Concluderend kunnen we op basis van deze bevindingen stellen dat de computer in huis kan gezien worden als een individueel- of als een gemeenschapsobject. De keuze van de locatie van de computer in huis is afhankelijk van de personen die de computer gebruiken en het soort gebruik, het aantal computers in huis, de samenstelling en het algemeen functioneren van het gezin. Zowel vrouwen als mannen kunnen een 'eigen' computer hebben, maar in gezinnen met kinderen zien we vaker de computer als een gemeenschapsobject. De locatie van de computer vertelt in elk geval iets over de verhouding van de verschillende gezinsleden met elkaar en met de computer en ook over de rol van het internet in hun dagelijkse leven.

2.4. MANNELIJKE CONNOTATIE VAN TECHNOLOGIE

De vrouwelijke respondenten uit onze interviews zijn sterk geïnteresseerd in technologische innovaties en hebben interesse voor het 'doorgronden' van ICT's. Ook al is het beeld van technologie nog steeds mannelijk (Wajcman, 1991; Lie, 1995), de verhalen van de door ons geïnterviewde vrouwen liggen vaak in de lijn van de verhalen die mannen vertellen over hun fascinatie voor technologie. Vaak verwijzen ze naar een kindertijd waar ze al interesse hadden voor technologische artefacten, en later naar het doorgronden van de logica achter computersystemen of het bijblijven met de technologische evoluties.

"Dus van op het werk dat ik dan met computers bezig was en dan kwamen de Commodores, dat waren de eerste, en IBM. Goh, ik vond dat toch fantastisch. Ik heb een Commodore gekocht, dat was in begin van de jaren '80 (...) en ik heb dan eigenlijk overal gezocht, allez, ook de technische details, het geheugen en

de harddisk en al die bussen en al. En dat is dan iedere keer verbeterd en verbeterd, dus iedere keer dat ik een boekje binnenkreeg, ik was ook geabonneerd, vroeger was dat Computerworld ofzo, maandboekjes en er stond daar eigenlijk veel in: hoe moet je dat doen en hoe moet je dat doen enne ook om zelf veel in elkaar te steken. Wat heb je daarvoor nodig en waar moet je op letten en eigenlijk nog altijd." (vrouw, 54 jaar, voltijds werkend)

In tegenstelling tot mannen vinden vrouwelijke respondenten vaak weinig of geen gehoor voor hun ICT-interesse in hun directe vriendinnen-omgeving. Praten over technologie of technologisch gerelateerde informatie uitwisselen zijn gespreksthemata die weinig of niet aan de orde zijn in vrouwen-netwerken. Voor mannen zijn dit eerder meer vanzelfsprekende gespreksonderwerpen. Niet enkel IVL maar ook IRL is het moeilijker voor vrouwen om andere vrouwen te ontmoeten met gelijkaardige interesses, vrouwen spreken vooral met mannen over hun internetervaringen.

Een vrouw schrijft over de computerclub¹⁴ waarin ze zit het volgende:

"Ik ben daar wel de enige vrouw. Welke mensen zitten erin? Gepensioneerden, eigenlijk zijn het meestal oudere mensen. Er zitten daar geen jonge springers in van 20 jaar. 't Zijn meestal toch 40'ers - 50'ers en dan voor de rest gepensioneerden. Maar ik sta daar dan ook altijd van al die oudere mannen, sta ik toch verstoeld van wat zij allemaal weten (...) en ik mag daar ook altijd vragen stellen. En ja, ze kennen mij en ik word geaccepteerd zonder meer." (vrouw, 56 jaar, voltijds werkend)

En over haar netwerken in het reële leven verwijst ze naar de hulp van een man die ze via ICQ¹⁵ leerde kennen:

"... en ik leerde, die man was ook een computerfreak en die weet daar van. Maar bon, ik kan mij ook met hem niet vergelijken en ik leerde daar ook veel van. Hij leerde mij files door te sturen, urls door te sturen via ICQ, ik had dat allemaal nog nooit gedaan he. Dus voor mij ging er zo opeens een andere wereld open, euhm, hij was dan ook websites aan het maken, dus toen (1999) al." (vrouw, 56 jaar, voltijd werkend)

Het gaat echter niet alleen om desinteresse voor ICT in de directe omgeving van vrouwen, soms wordt het gewoon afgekeurd, zoals volgende vrouw vertelt:

"Maar voor hén verdoe ik mijn tijd daaraan he. Ik zeg dan "ja 't is mijn hobby". "Ja OK 't is uw hobby". Eh maar... da'k er dan over praat dat is te veel voor hen. En dat zijn mijn broers en zusters, en dus voor heel veel mensen zal dat zo zijn. Van mijn generatie. De jongere generatie niet he. Maar van mijn generatie is dat voor veel mensen hun tijd verdoen." (vrouw, 63 jaar, gepensioneerd)

Het citaat van deze mannelijke respondent is van een andere aard:

"Ja, voor mij is dat natuurlijk geen probleem he, maar ik voel dat er soms wel een band is tussen diegene die het niet hebben, (...) die tegen die dat 't wel hebben, toch van 'ja, dan wil ik met u toch niets te maken hebben'. Allez, dat is het niet echt he, hoe moet ik dat nu zeggen? Ik ga erover beginnen klappen. Iemand die daar niets van weet, ja, die haakt af. Dat is niet interessant. Uiteraard, logisch natuurlijk ook." (man, 56 jaar, werkzoekend)

¹⁴ Het feit dat de vrouw een computerclub zocht die enkel in het week-end bijeenkwam, kan er in meespelen dat er vooral mannen inzitten. Voor haar was het erg moeilijk om een computerclub te vinden die combineerbaar was met haar werkuren (voltijds werkend en elke avond laat thuis).

¹⁵ ICQ ('I Seek You') is een instant messenger systeem waarbij mensen met elkaar kunnen chatten via tekst, video en audio, sms'n versturen etc. Vroeger bood het enkel mogelijkheden om via tekst te chatten.

2.5. GENDERVERSCHILLEN IN COMMUNICATIE EN INFORMATIE

De mogelijkheden om te communiceren en te informeren is toegenomen onder invloed van ICT's. Naast telefoon, fax en face-to-face gesprekken kunnen nu ook e-mail, chats en fora gebruikt worden om te communiceren. De toegang tot informatie is ook sterk toegenomen. Naast bibliotheken, boekenwinkels, gesprekken, televisie en andere is nu ook het wereldwijde netwerk van computers, het internet, een belangrijke bron van informatie. Gaan vrouwen en mannen anders om met deze veranderingen? Gebruiken ze het op een andere manier? Dat zijn onderzoeksvragen die in de volgende paragrafen aan bod komen.

2.5.1. Genderverschillen in e-mailgebruik voor persoonlijke relaties

Cijfers wijzen erop dat vrouwen die regelmatig het internet gebruiken in meer gevallen frequent e-mailen dan mannen (PEW, 2000; Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2005). E-mail is een belangrijke applicatie die gebruikt wordt om sociale relaties aan te gaan of te onderhouden. Sociale relaties onderhouden vraagt een investering van tijd en energie, anders verliezen ze aan kracht in de loop van de tijd. Het internet biedt met e-mail een nieuwe communicatie-applicatie aan die gebruikt kan worden om te investeren in sociale relaties. Het kan gehanteerd worden op een manier waarop tijd en geld gespaard wordt. IRL bestaan genderverschillen in stijl en het onderhouden van vriendschappen en andere sociale relaties (o.a. Tannen, 2001). Onderzoek wijst uit dat deze verschillen ook terug te vinden zijn in het onderhouden van relaties IVL (Boneva, 2001). Verschillende auteurs pogen de e-mailconversaties te categoriseren. Boneva doet dit op basis van een indeling van relatietypes en berichtentypes.

Zij onderscheidt volgende relatietypes waarin e-mail gebruik een andere inhoud heeft:

- communicatie met familie en gezin;
- communicatie met lokale vrienden;
- communicatie met vrienden die geografisch op afstand leven.

Boneva onderscheidt daarnaast volgende types van berichten die een verschillende functie hebben:

- "boilerplate" boodschappen: grappen, e-cards, voorgeformatteerde berichten, ...;
- coördinatie-berichten: afspraken regelen, etcetera;
- persoonlijke berichten: persoonlijke informatie meedelen, sociale ondersteuning.

De indeling van e-mail communicatievormen zoals bij Boneva (2001) herkennen we niet bij onze respondenten. Er zijn geen specifieke communicatiestijlen voor lokale vrienden of vrienden op geografische afstand. De indeling van soorten berichten daarentegen komt wel overeen. Elke berichttype vervult een bepaalde functie voor het onderhouden van relaties. Ook de patronen van e-mailverkeer vertellen iets over de relatie die onderhouden wordt (Boneva, 2001). Deze verschillende soorten berichten en patronen van e-mailverkeer onderscheiden we ook in onze respondentengroep.

Dit rapport heeft niet tot doel een genderanalyse te maken van communicatie via e-mail. Wel zijn een aantal bevindingen die ons insziens gendergebonden zijn de moeite om voor te stellen. We merken ook op dat

naast genderverschillen ook leeftijdsverschillen een duidelijke rol spelen.

Verschillende 50-plussers uit onze respondentengroep geven aan dat ze het jammer vinden dat hun vrienden of vriendinnen niet online zijn. De waarde van e-mail als medium neemt toe naarmate ze ook door anderen gebruikt wordt. Hoe meer vriendinnen online zijn, hoe interessanter het wordt om zelf ook online te gaan. Het gegeven dat weinig vrouwen van deze leeftijdscategorie online zijn, wordt door hen als negatief ervaren.

“Maar allez, ik doe het graag en ik vind het heel jammer dat vriendinnen niet zo op internet zitten omdat je toch vlug naar elkaar een keer kunt mailen.” (vrouw, 62 jaar, deeltijds werkend)

Borenstein schrijft hierover “The utility of [digital] networks appears to rise exponentially with the number of interconnected users” (1998: 6). Dit lijkt ook zo te zijn voor de groep vrouwen van boven de 55 jaar die op het internet aanwezig zijn. Verschillende respondenten die online zijn probeerden wel om vriendinnen te motiveren om ook online te gaan, met een wisselend succes.

“Enkele vrienden zijn niet online, enkele wel. Maar enkele vrienden zijn niet online. Een vriendin die ik nochtans had gezegd “k heb ne nieuwe computer gekocht”. Ik wou haar mijn oude geven. “Nee dat kan ik niet!”. Spijtig, maar dan had ik veel meer met haar kunnen contact nemen, want zij is alleen, ik ben alleen maar ik ben niet eenzaam. Maar zij is zéér eenzaam. Zij kan daar niet tegen. En ik dacht dat zou haar tóch de kans geven van, maar... nee... en daar zoek ik al eens iets voor op.” (vrouw, 63 jaar, gepensioneerd)

In de laatste zin van het citaat komt een ander opvallend gegeven naar voor: mensen die wel online zijn fungeren vaak als 'zoekmachine' voor mensen die niet online zijn. Dit zie je zowel bij mannelijke als vrouwelijke respondenten gebeuren. Zo genieten niet-geconnecteerden onrechtstreeks mee van de voordelen van het internet.

Geen enkele 'jongere' respondent brengt het niet-online zijn van vriendinnen of vrienden ter sprake. Het e-mailgebruik lijkt volledig geïntegreerd te zijn in het onderhouden van sociale contacten. Wel wijzen ze op een diversiteit van soorten e-mailgebruik afhankelijk van de groep of van de persoon waarmee ze communiceren. Een duidelijke trend is er niet in te bespeuren, maar het is merkbaar dat er verschillende vormen van e-mailcontact zijn met de vriendenkring: van het gebruik enkel voor het maken van praktische afspraken (eerder functioneel e-mailgebruik) tot zeer intensieve contacten die tot een vorm van 'online meeleven' leiden (de e-mail als dagboekfunctie, eerder emotioneel gebruik) en alles ertussen. De berichtentypen die Boneva gebruikt lijken ons dan ook bruikbaar, maar kunnen zeker verfijnd worden.

2.5.2. Genderverschillen in communicatie op fora

Het belang van online fora is nauwelijks te onderschatten. Zowel bij de start van het internet¹⁶ als op dit moment zijn fora een gigantische bron van informatie uitwisseling en -communicatie tussen personen met gelijkaardige interesses of problemen. Vaak vertonen fora community-eigenschappen en hebben ze een specifieke cultuur. Susan Herring publiceerde verschillende (overzichts)artikels over m/v verschillen in en op fora (1993, 2001, 2003). Zij stelt dat genderverschillen IRL taalgebruik worden voortgezet IVL.

In a-synchrone CMC¹⁷ (bv. nieuwsgroepen, fora, ...) onderscheidt zij twee discoursen: een mannelijk en een

¹⁶ De toenmalige Bulletin Boards.

¹⁷ CMC is de afkorting van Computer-Mediated Communication

vrouwelijk. Het mannelijke discours wordt gekenmerkt door het geven van feiten, een oriëntatie op daden, 'challenging', 'argumentative' en grof taalgebruik. Het vrouwelijke discours daarentegen zou meer gericht zijn op persoonlijk contact, de preventie van spanningen, verontschuldiging en vragend taalgebruik (Herring, 2001). Daarnaast zouden vrouwen minder participeren in asynchrone CMC, zouden ze minder onderwerpen introduceren en minder respons krijgen.

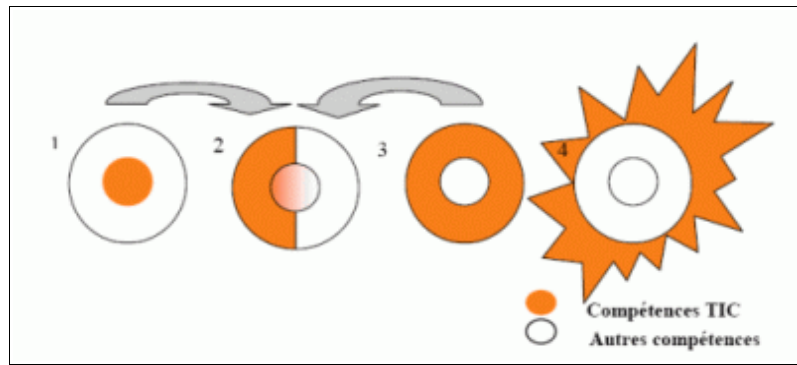
Deze sterke genderverschillen worden niet door alle onderzoekers gedeeld. Bromseth (2001) bijvoorbeeld spreekt over de 'cultuur' van een CMC omgeving. Zij bestudeerde met etnografische methodes en met behulp van discoursanalyse gedurende twee jaar een Noorse mailinglijst. Bromseth stelde vast dat CMC-culturen geconstrueerd werden door de culturele en sociale omgeving. De visie van de list administrator en de gehanteerde netiquette zouden de cultuur bepalen van een forum. Interactienormen in elektronische discussielijsten worden geconstrueerd en onderhandeld in de specifieke context en door gesitueerde actoren (Bromseth, 2001). Doordat list administrators vaker mannen zijn dan vrouwen en hun oorsprong meestal Noord-Amerikaans is, is de kans op een forum-cultuur die eerder mannelijk georiënteerd is groter. Deze dominante CMC-cultuur is niet altijd één waar vrouwen zich even gemakkelijk in bewegen of thuis voelen. Een respondent die een regelmatige forumbezoeker is van Seniorennet zegt over deze ervaringen het volgende:

"Hmm er zijn ook heel veel vrouwen bij, maar dààr zijn toch precies meer mannen bij. Bij de mailing van de senioren hé. Als je op andere fora gaat niet, eh, daar zijn zeker evenveel vrouwen als mannen, maar bij de senioren zijn het toch wel veel mannen, maar vrouwen ook hoor! Maar 't zijn daar veel mannen hoor. De mannen zijn vooral de antwoordgevers, en de vrouwen zijn vooral de vragenstellers heb ik gezien. NEE ECHT!! Ik heb dat gezien!" (vrouw, 63 jaar, gepensioneerd)

De respondenten, die allemaal intensieve ICT-gebruikers zijn, bezoeken regelmatig online fora. Het is een belangrijke bron voor informatie en uitwisseling van kennis. Over genderverschillen kunnen wij ons moeilijker uitspreken. De ervaringen van de respondenten liggen wel in de lijn van de onderzoeksresultaten van Herring en Bromseth.

2.6.GEVOLGEN VAN DE INTRODUCTIE VAN ICT IN HET BEROEPSLEVEN VAN VROUWEN

De administratieve jobs, die traditioneel gesproken vaak door vrouwen uitgevoerd worden, zijn door de opkomst van de computer en de automatisering van bepaalde processen sterk veranderd. De opkomst van informatica heeft gezorgd voor nieuwe jobs, maar heeft ook de inhoud van veel andere bestaande jobs veranderd. Zo wordt in het onderzoek van het LENTIC-onderzoeksinstituut een onderscheid gemaakt tussen vier beroepsgroepen waar ICT sterk in verweven zit (Pichault, 2001).

Figuur 2: Ideaaltypes van beroepsgroepen naar combinatie van ICT-compenties en andere competenties zoals gedefinieerd door Pichault (2001)

- Ten eerste zijn er de 'harde kern' van informatica beroepen zoals programmeurs en analyst-programmeurs (categorie Nace 72¹⁸). Deze beroepen worden gekenmerkt door hun zuiver informatica-karakter. Naast pure informatica kennis zijn er ook nog andere sectoriële vaardigheden nodig, maar de informatica of ICT-vaardigheden primeren.
- Ten tweede zijn er een groep 'nieuwe beroepen' die ontstaan zijn met de opkomst van informatica in tal van bedrijven. Hier is een combinatie van ICT-kennis maar ook veel sectoriële kennis nodig. Webmaster en multimedia developer zijn voorbeelden van dergelijke nieuwe beroepen die een kern van combinatie van capaciteiten veronderstellen die voordien niet bestonden.
- Ten derde zijn er 'beroepen met een ICT-karakter'. Dit zijn bestaande beroepen die sterk beïnvloed zijn door ICT. De ICT-kennis hier is complementair aan de vaardigheden eigen aan het beroep. Voorbeelden hier zijn secretaresses, bibliothecarissen en bankbedienden.
- Ten slotte bestaat de vierde groep uit een aantal beroepen uit de secundaire sector van de industrie dat een gespecialiseerde IT-kennis nodig heeft, zoals technische beroepen in de metaalverwerkingsindustrie (bijvoorbeeld draaiers en freezers).

De informatici (m/v) die in de categorie Nace 72 onder te brengen zijn, en dus als 'ICT-beroep' geregistreerd staan, vormen slechts een beperkt deel van alle werknemers die als kern van hun functie ICT-taken hebben. De functieclassificatie-systemen van bijvoorbeeld de 'beroepen met ICT-karakter' werden tot nu toe niet aangepast aan de extra vaardigheden die deze jobs momenteel veronderstellen.

Vrouwen zijn aanwezig in de vier beroepsgroepen, maar vooral de derde groep 'beroepen met een ICT-karakter' bestaat grotendeels uit vrouwen. Enkele van onze respondenten behoren tot deze beroepsgroep en vertellen dan ook hun ervaringen over onder andere het verdwijnen van bepaalde beroepen (zoals stenografen) als gevolg van informatisering. Ook de verandering van de jobinhoud van het secretaressewerk komt aan bod. Ten slotte wordt de manier waarop zij kansen gekregen of gegrepen hebben door hun interesse in ICT en innovaties geschetst. In wat volgt gaan we dieper op deze verschillende aspecten in.

¹⁸ Nace 72 verwijst naar de categorie 'Informatica en aanverwante activiteiten' binnen de algemene nomenclatuur der economische activiteiten in België.

2.6.1. Het verdwijnen van bepaalde beroepen

Een respondent vertelt in haar interview over het verdwijnen van de beroepen van stenografen en dactylografen. Deze jobs worden vervangen door meer complexe en gedifferentieerdere jobs. Hiermee gepaard gaand verdwijnen veel vrouwen uit de job en is er in feite een vermannelijking van het 'nieuwe beroep met ICT-karakter'. De neergaande evolutie wordt overal ter wereld gezien voor het beroep van 'typiste': "de PC die in 1977 in de V.S. op de markt komt, betekent de definitieve nekslag van de functie van typiste" (Tijdens, 1998). De overstap naar de PC schrijft Tijdens toe aan het streven naar kwaliteitsverbetering en productiviteitsverhoging maar ook aan de hogere scholing van veel meisjes sinds de jaren '70 en daarmee samengaan de behoefte aan meer uitdagende beroepsmogelijkheden op kantoor (Tijdens, 1998).

Vaardigheden zoals een hoog aantal aanslagen per minuut zonder fouten tikken worden minder belangrijk in vergelijking met de bekendheid van tekstverwerkingsprogramma's, lay-out, desk top publishing etcetera. Een respondent vertelt over deze veranderingen:

"Dus ze zijn in '92 gestart met computers en dat waren nog altijd dactylo's en stenografen die dicteren, maar we hadden toen een nieuwe directeur en die wou dat doorvoeren dat de stenografen, dat dat gedaan was, ze moesten zelf dicteren en dat was wel heel veel weerstand tegen, maar niet van mij. De dactylo's werden naar andere diensten overgeplaatst en wij moesten zelf tikken en d'r waren erbij die daar echt tegen waren. Die om te beginnen, die zeiden dat dat beneden hun waardigheid was, die vonden dat ze zich minder gingen kunnen concentreren en dat het hun job niet was, dat ze daarvoor niet in dienst genomen waren, dat is toch soms bij ambtenaren. Dus zij zeiden 'nergens in ons statuut staat dat wij moeten tikken', (...) En nu, toen ik er kwam, euh aan Nederlandstalige kant waren er geen mannen, aan Franstalige kant was er nog één man en we zijn dus jaren, jarenlang alleen vrouwen. En sinds de steno afgeschafte is, wordt het terrein weer heroverd door mannen. En bij de redacteurs, de Nederlandstalige redacteurs zijn er 12 en daarvan zijn maar drie vrouwen niet meer, het zijn bijna allemaal mannen." (vrouw, 56 jaar, voltijd werkend)

In dit voorbeeld blijkt er volgens de respondent wel duidelijk een vermannelijking van het beroep op te treden als gevolg van de informatisering en de daarmee gepaard gaande verandering van de jobinhoud.

2.6.2. De verandering van de jobinhoud

De impact van ICT op 'vrouwenjobs' (of het verlies van deze jobs) werd door verschillende onderzoekers bestudeerd (Bird, 1980; Greve, 1986; Webster, 1986, 1995), voornamelijk via case-studies. Tekstverwerkingsprogramma's blijken geen grote impact te hebben op de organisatie van het werk en de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen (Webster, 1995; Liff, 1993). Maar wel het extra werk dat samenhangt met het inbrengen van nieuwe technologische artefacten brengen vaak nieuwe taken met zich mee, en een verandering van functieprofielen.

Volgende respondent vertelt over haar werk als directiesecretaresse en hoe IT hierin verweven zit het volgende:

"Ja, dat is wel, en ik tracht die mensen, alle, maar die ouderen doen dat niet, een nieuwe toner steken of een nieuwe cartridge, ze doen dat niet. Maar ja, zo'n dingen, alles, elke dag elke dag. Of, het programma, maar het programma dat is ook wel bellen naar de programmeur dan daar, dat 20 kilo moet 21 kilo zijn, maar ja, dat is nu technisch, dat is eigenlijk geen helpdesk. Ja, of hij is kapot de computer, en hoe komt dat? of het geheugen werkt niet meer of hij slaat alles door elkaar of hij slaat tilt of het scherm is, het kan van alles zijn eigenlijk. En dan de backup, ben ik ook verantwoordelijk voor, elke dag, alle als ik er ben. de woensdag werk ik niet meer dus ik heb nog een dag een beetje afgebouwd, dus backup in Izegem en in Koolskamp, dus de twee sites. Je kan dat ook, vanuit Koolskamp kan je de backup in Izegem ook starten

he, ze moeten wel die nieuwe cassette insteken ginder, formatteren en terug klaar zetten dat gebeurt allemaal bij ons.

L: en, al de dingen die je doet, staat dat in je werkprofiel?

“Nee, dat komt daarbij, neen. ik ben directiesecretaresse, dus dat is eigenlijk enkel...maar er komt zodanig veel bij. ik moet dus brieven en reizen en vergaderingen plannen, zo'n dingen. Maar op den duur, er komt zodanig veel bij. Er komt werk bij, en da's bijna de helft extra erbij, en dat zijn IT taken.” (vrouw, 54 jaar, voltijds werkend)

Het citaat geeft ook weer hoe de vrouw/mankracht achter ICT vaak niet gezien wordt. Iemand moet de toner vervangen, iemand moet de gecrashte computer weer op gang krijgen. Een andere respondent wijst ook op de verandering van de jobinhoud van secretaresses. Hij stelt vast dat bepaalde taken die vroeger door een secretaresse gedaan werden nu door hemzelf gedaan worden. Dit is volgens hem niet efficiënt:

“Het typewerk was een job, nu verwacht men dat iedereen kan typen. Ik denk dat dit een gemiste kans is. Ten eerste ik typ ook nog altijd met twee vingers, dus dat is niet erg efficiënt en eigenlijk in de meeste gevallen heb ik in feite betere dingen te doen dan gewoon iets te typen, maar men verwacht dat iedereen zijn eigen documenten typt. Ik denk dat men daar in de verkeerde richting zit, dus ik zie dat als nadeel.” (man, 51 jaar, voltijds werkend)

ICT heeft duidelijke invloed op de werkomgeving en op de taakin-vulling van iedereen. Het voorbeeld van de e-mailcorrespondentie wijst erop dat nieuwe gewoontes ontstaan onder invloed van ICT's waarover nog onderhandeld moet worden. Algemeen zorgt e-mail bij verschillende respondenten voor ongenoegen of wrevel. En dit niet enkel door het extra werk en mogelijkheden die het meebrengt, maar ook de manier van communiceren via e-mail en de vraag wiens job het is om e-mailcorrespondentie op te volgen.

2.6.3. Kansen en innovatie

Regelmatig wordt gewezen naar het verdwijnen van jobs als gevolg van informatisering en globalisering, zeker bij functies voor laaggeschoolden. Maar uit onze interviews komen ook positieve effecten naar voor. Vrouwen en mannen die interesse tonen voor technische innovaties krijgen nieuwe kansen of kunnen opklimmen binnen hun werk. Kansen krijgen en grijpen en openstaan voor veranderingen blijken hier van groot belang te zijn. Een respondent zegt hierover:

“En dus op het werk was ik natuurlijk ook vlug gekend als de voortrekker en de freak en dat heeft mij toch ook wel geholpen in mijn carrière. Ik moet dat eerlijk toegeven, door fulltime te gaan werken heb ik serieuze promotie gemaakt en dat computergebruik heeft, het FEIT dat ik bekend stond om veel van de computer te weten, 'veel' tussen haakjes, in het land van de blinden is éénoog koning. Ik wist daar meer van dan mijn collega's gewoon omdat ik dat thuis allemaal graag deed en ik leerde die programma's. Ik heb cursus gevolgd bij de VDAB, de zaterdag, om Exell te leren, ik heb cursus gevolgd via B.I.S., het afstandsonderwijs, maakt dat mijn directeur toch wel veel vertrouwen had.” (vrouw, 56 jaar, voltijds werkend)

Het kunnen grijpen van kansen is afhankelijk van tal van factoren; persoonlijke factoren, toevallige gebeurtenissen of maatschappelijke processen en betekenisvolle derden (Lenaers, 2005). Bij onze respondenten komen volgende factoren naar voor: het bieden van kansen door de werkgever, de aanwezigheid van condities om die kansen te gebruiken (bijvoorbeeld het voorzien van opleiding), de situatie thuis (waarbij tijd de belangrijkste factor is) en zeer belangrijk een positieve attitude ten opzichte van verandering en bijleren. De vrouwen uit de respondentengroep waarvoor de innovatie positieve gevolgen heeft, hebben wel een specifiek verleden. Het zijn vrouwen die, als ze op het scharniermoment van onderwijskeuze meer kansen hadden gekregen, waarschijnlijk in andere jobs waren terechtgekomen dan deze

die ze nu uitoefenen. De introductie van ICT's in het bedrijfsleven brengt dus zowel mogelijke obstakels als mogelijke kansen met zich mee.

Bij onze respondenten verwijzen drie vrouwelijke respondenten naar de gevolgen van het feit dat toen ze jong waren niet konden, of mochten, verder studeren. De opkomst van ICT's grijpen ze aan om zichzelf bij te scholen, waardoor ze nieuwe kansen kregen om op te klimmen in hun job.

“Ik wil eigenlijk heel veel leren. Maar ik denk dat dat misschien terug te herleiden is omdat ik de kans niet gekregen heb om te studeren. Ik heb alleen mijn humaniora gedaan, mijn vader is overleden toen ik in de eindexamens zat in de humaniora. Ik was 18, ik was de oudste van vijf kinderen, het jongste gehandicapt, moeder huisvrouw, ik moest dus gaan werken. Dus ik ben op 1 juli 1966 gaan werken. Het lag in de lijn der verwachtingen dat ik zou voorgestudeerd hebben. Maar dat ging dus niet. Mijn tweede broer die, die heeft ook niet gestudeerd, adie heeft een opleiding tot drukker afgewerkt. Mijn derde broer die is wel ingenieur, die heeft dus kunnen studeren. Maar ik ben dan ook heel boos op jonge mensen die kansen krijgen en ze niet gebruiken. Ik denk dat dat daardoor komt, dat je dat allemaal wilt leren, altijd zo.”
(vrouw, 56 jaar, voltijds werkend)

De maatschappelijke veranderingen onder invloed van nieuwe media bezorgen een aantal respondenten nieuwe kansen. Deze veranderingsmomenten kunnen beschouwd worden als momenten van rechte trekking van eventuele eerdere ongelijke kansen. Door externe factoren konden deze vrouwen niet verder studeren toen ze jong waren, maar door de veranderingen binnen de werkomgeving hebben zij mogelijkheden gekregen om zich bij te scholen en op te werken.

3. BESLUIT

In dit rapport hebben we eerst gekeken naar de mate waarin vrouwen, maar ook andere risicogroepen toegang hebben tot internet. De situatie ziet er niet negatief uit voor de groep vrouwen in haar algemeenheid; de digitale kloof tussen mannen en vrouwen in Vlaanderen is langzaam maar zeker aan het afnemen. Vrouwen maken echter ook deel uit van andere gedefinieerde risicogroepen waarvan de situatie eerder achter- dan vooruit gaat in Vlaanderen, zoals personen met een laag opleidingsniveau. Bepaalde subgroepen van vrouwen blijven een achterstand hebben die moeilijker of misschien zelf niet te overbruggen valt. In deze 'kruisingen' van risicogroepen vinden we namelijk veel vrouwen: laagopgeleide, thuiswerkende en oudere vrouwen. Als het doel is 'universele' toegang te voorzien, dan lijkt ons meer en specifieke aandacht voor deze groepen noodzakelijk. Ook andere factoren naast de standaardvariabelen geslacht, leeftijd, opleiding en inkomen, spelen een belangrijke rol in het verkrijgen of verwerven van gelijke kansen in de netwerksamenleving. Computerervaring, de frequentie en het soort van gebruik, of meer algemeen de verschillen tussen verscheidene gebruikersgroepen kunnen een meer complexe vorm van achterstand veroorzaken dan de enkelvoudige gebruikers/niet-gebruikers kloof die tot nu toe meestal wordt onderzocht. Met het voorzien van een internetconnectie in elke Vlaamse huiskamer zal de digitale kloof niet gedicht worden. Nieuwe uitdagingen liggen voor de deur. De vaardigheden die mensen bezitten en het soort van gebruik zullen bepalen wie in de toekomst meer of minder kansen heeft in de netwerksamenleving.

Bijkomend aan de kwantitatieve inzichten werd ingegaan op eigen kwalitatief onderzoek naar de ervaringen met en praktijken van internetgebruik, en de sociale betekenissen die internetgebruikers aan de veranderingen geven. Deze gedetailleerdere kennis leert ons meer over de effectieve impact van internet op het dagelijks leven van 'gewone burgers'. Het verzamelde onderzoeksmateriaal werd vanuit een genderperspectief geanalyseerd. Het doel was om meer gedetailleerde kennis te verwerven over wat mensen nu juist doen met het internet en welke betekenissen ze eraan geven, en mogelijke genderverschillen te detecteren. We pretenderen hier niet volledig te zijn, maar willen een aantal opvallende vaststellingen neerschrijven. Algemeen kunnen we concluderen dat genderverschillen in het dagelijkse leven ook hun effecten hebben op, of doorspelen in het virtuele leven. Doordat het bezit van tijd een belangrijke factor is om te surfen of te leren werken met de computer en vrouwen minder tijd over hebben na hun buitenshuis en huishoudelijk werk, komen ze er minder vaak dan mannen toe om de snelle evoluties in ICT's te volgen. De locatie van de computer in huis weerspiegelt ook het functioneren en de dynamiek van het gezin, of de mate waarin de computer een individueel of een gemeenschapsobject is. Internet staat niet buiten het leven van mensen maar is er een verlengstuk van, of een weerspiegeling van de bestaande levensstijl en/of machtsverhoudingen tussen de gezinsleden. Uit de interviews kwam ook naar voor dat een aantal vrouwen de virtuele wereld vaak nog als een mannenwereld beschouwt, de mannelijke connotatie van technologie lijkt nog niet doorbroken. Ook al dachten een aantal jaren geleden netutopisten nog dat het internet een zegen was voor vrouwen en dat het internet intrinsiek een vrouwvriendelijk medium was, dit lijkt niet zo te zijn.

In het dagelijkse leven van vrouwen liggen de virtuele ervaringen niet zo ver uiteen van de reële: e-mailen is een uitbreiding van de mogelijkheden voor het onderhouden van sociale contacten, online fora zijn discussieplatforms voor informatie-uitwisseling waar de ervaringen van de respondenten vaak gelijkaardig zijn aan de IRL gesprekken. De ondervertegenwoordiging van vrouwen op het internet wordt vooral gevoeld door de oudere generatie, de cijfergegevens staven dit ook. De oudere vrouwelijke respondenten voelden zich vaker alleen met hun interesse voor ICT's en internet. In het werkleven tenslotte wordt wat voor sommigen een nieuwe kans kan zijn, door anderen als een onoverkomelijk obstakel ervaren. De jobinhoud van een aantal typische 'vrouwenberoepen' verandert (eveneens) onder invloed van de ontwikkelingen van ICT's: niet enkel zijn veel softwareprogramma's ingeburgerd, ook kunnen er bijvoorbeeld een aantal specifieke (nieuwe) ICT-taken door het secretariaat opgenomen of aan het secretariaat opgedrongen worden.

Algemeen kan gesteld worden dat de virtuele ervaringen van vrouwen niet zo ver buiten de reële levenservaringen liggen. Het internet is niet de ruimte geworden waar geslacht geen enkele rol meer speelt zoals bij de opkomst van het internet door feministische auteurs gesuggereerd werd. Internet is eerder een verlengstuk of een reflectie van het leven zelf. Ook al neemt de aanwezigheid van vrouwen op het internet toe, zeker bij de jongere generatie, dit wil niet zeggen dat gelijke kansen op dit vlak gerealiseerd zijn. Dat de oplossingen voor gelijke kansen in de netwerkmaatschappij niet enkel in het overstijgen van de opgesomde toegangsdrempels ligt, maar dat het met een ruimer emancipatieproces te maken heeft waar aandacht voor gender nog steeds nodig is, blijkt duidelijk uit dit onderzoek.

4. REFERENTIES

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2005). Nieuwsflits: Mannen, vrouwen en het internet. (pp. 8-20). Federale Overheidsdienst Economie, K.M.O., Middenstand en Energie.

APS (2001). Focus in de ban van ICT, Vlaamse regionale indicatoren (VRIND). Brussel: Departement Algemene Zaken en Financieën, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

APS (2002). Focus op Gender, Vlaamse regionale indicatoren (VRIND). Brussel: Departement Algemene Zaken en Financieën, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

APS (2003). Vlaamse regionale indicatoren (VRIND). Brussel: Departement Algemene Zaken en Financieën, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Atkinson, R. (1998). *The Life Story Interview*. Thousand Oaks: Sage.

Bell, D. (1979). The Social Framework of the Information Society, in M.L. Dertoozos and J. Moses, (eds.), *The Computer Age: A 20 Year View*. (pp. 500-549). Cambridge, MA: MIT Press.

Bengtsson, C., Persson, M., & Willenhag, P. (2004). Gender and overconfidence. Seminar Paper nr.730. Stockholm University: Institute for International Economic Studies.

Bird, E. (1980). *Information Technology in the Office: The Impact on Women's Jobs*. Manchester: Equal Opportunities Commission.

Bonfadelli, H. (2002). The Internet and Knowledge Gaps: A Theoretical and Empirical Investigation. *European Journal of Communication Studies*, 17 (1, march), 65-85.

Borenstein, N. (1998). One Planet, One Net, Many Voices. *CPSR Newsletter*, 16(1), 5-8.

Bromseth, J. C. H. (2001). Constructions of and negotiations on interaction norms and gender on electronic discussion lists in Norway. *NORA*, 9(2).

Broos, A., & Roe, K. (2002). The gender gap in Flanders: The impact of gender, computer use and self-perceived computer experience on attitudes toward digital technology. Paper presented at the ICA Conference 'Reconciliation through communication', Seoul, Korea.

Broos, A. (2005). Gender and ICT anxiety: Male self-assurance, female hesitation. *CyberPsychology and Behavior*, 8(1), 21-31.

Broos, A., & Roe, K. (2005). Marginality in the information age: Is The Gender Gap Really Diminishing? *The European Journal of Communication*, 30(2), 251-260.

Cammaerts, B. (2002). Een kwantitatieve analyse van de Internet-gebruikers en het Internet-gebruik in Vlaamse openbare bibliotheken. Brussel: SMIT, VUB.

Cammaerts, B. (2002). Sociaal Beleid en de Informatiesamenleving: een beleidsonderzoek naar de veranderende rol van de overheid, sociale exclusie en de kloof tussen woord en daad. VUB, Brussel.

Carpentier, N. (2002). *Beyond the virtual binary: ICTs as tools for bridging cultural divisions*. Gent: Steunpunt re-creatief Vlaanderen.

Carpentier, N. (2003). Beelden van diversiteit. Toegang, interactie en participatie in de 'on-line video community' Video Nation. In R. Laermans & J. Lievens & H. Waeye (Eds.), *Cultuurkijker: aanzetten voor cultuuronderzoek in Vlaanderen* (pp. 281-310). Antwerpen: De Boeck.

Castells, M. (1996-8). *The Information Age: Economy, Society and Culture*, 3 volumes. Oxford: Blackwell.

Claeys, L. (2003). *Vrouw-zijn in de digitale samenleving: literatuurstudie 'vrouwen, gender en informatie-en communicatietechnologieën'*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Clement, A., & Shade, L. R. (2000). *The Access Rainbow: Conceptualizing Universal Access to the Information/Communication Infrastructure*. In M. Gustin (Ed.), *Community informatics : enabling communities with information and communications technolog* (pp. 32-51). Hershey: Idea group publishing.

Commissie van de Europese Gemeenschap (2005). *eInclusion revisited: The Local Dimension of the Information Society*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschap.

De Beauvoir, S. (1990). *De Tweede Sekse: feiten, mythen en geleefde werkelijkheid*. Utrecht: Bijleveld.

de Haan, J., Huysmans, F., & Steyaert, J. (2002). *Van huis uit digitaal: verwerving van digitale vaardigheden tussen schoolmilieu en school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Digital Divide Network (2002). *Digital Divide Basics*. Washington: Digital Divide Network. Gedownload op 1 juni 2000 van het World Wide Web: <http://www.digitaldividenetwork.org/content/sections/inde.xfm?key=2>

Durkheim (1893). *De la Division du Travail Social*. Gedownload in Juni 2005, van het World Wide Web: http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_travail.html.

Fallows, D. (2005). Search Engine Users: Internet searchers are confident, satisfied and trusting - but they are also unaware and naive. Washington: PEW Internet & American Life Project.

Fox, S., & Fallows, D. (2003). Internet Health Resources. Washington: PEW Internet & American Life Project.

Frissen, V. (2000). Cultuur als confrontatie: De mythe van de digitale kloof: 'advisor-in-residence' advies aan de staatssecretaris van OCenW. Nederland: Staatssecretariaat van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Giddens, A. (1984). The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity.

Gough, I. (2002). Lists and thresholds: comparing our theory of human need with Nussbaum's capabilities approach. Paper presented on the Conference on Promoting Women's Capabilities: Examining Nussbaum's Capabilities Approach. Cambridge, 9-10 september.

Graham, G. (2001). Internet, een filosofisch onderzoek. Rotterdam: Lemniscaat.

Greve, R. (1986). Women and Information Technology: A European Overview. Luxemburg: Commission of the EC.

Gurak, L. J. (2001). Cyberliteracy: navigating the internet with awareness. New Haven & London: Yale University Press.

Hamilton, M., & Barton, D. (2000). The International Adult Literacy Survey: What Does It Really Measure? *International Review of Education*, 46(5), 377-389.

Henwood, F., Kennedy, H., & Miller, N. (2001). *Cyborg lives? women's technobiographies*: Raw Nerve Books Limited.

Herring, S. C. (1993). Gender and democracy in computer-mediated communication. *Electronic Journal of Communication*, 3(2).

Herring, S. C. (2001). Gender and Power in Online Communication. Gedownload op 1 Maart 2002 van het World Wide Web: <http://www.slis.indiana.edu/csi/WP/WP01-05B.html>.

Herring, S. C. (2003). Gender and power in online communication. In C. J. Holmes & M. M. (Eds.), *The Handbook of Language and Gender*. Oxford: Blackwell Publishers.

Hüsing, T., & Selhofer, H. (2004). DIDIX: A Digital Divide Index for Measuring Inequality in IT Diffusion. *IT&Society*, 7 (Spring/Summer), 21-38.

Kennedy, H. (2004). Technobiography: researching lives, online and off. *Biography: an interdisciplinary quarterly*, 26(1).

Lie, M. (1995). Technology and Masculinity: The Case of the Computer. *European Journal of Women's Studies*, 2(3), 379-394.

Liff, S. (1993). Information Technology and Occupational Restructuring in the Office. In: E. Green (Eds.), *Gendered by Design: Information Technology and Office Systems*. (pp. 95-110). London: Taylor and Francis.

Mansell, R. (2004). Political economy, power and new media. *New Media & Society*, 6(1), 96-105.

Marx, K. & Engels, F. (1848). Het communistisch manifest. Gedownload in Juni 2005 van het World Wide Web: <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1848/manifest/index.htm>.

Mason, S. M., & Hacker, K. L. (2003). Applying Communication Theory to Digital Divide Research. *IT&Society*, 1(5), 40-55.

Nussbaum, M. C. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Olson, G. A. (1996). Writing, Literacy and Technology: Towards a Cyborg Writing. *Jac*, 16(1).

Pallier, G., Wilkinson, R., Danthiir, V., Kleitman, S., Knezevic, G., Stankov, L., et al. (2002). The role of individual differences in the accuracy of confidence judgments. *Journal of General Psychology*, 129, 257-299.

Pew (2000). Tracking online life: how women use the Internet to cultivate relationships with family and friends. The Pew Internet & American Life Project. Retrieved June 2001 from the World Wide Web: <http://www.pewInternet.org>.

Pichault, F., Rorive, B., & Zune, M. (2001). TIC et métiers en émergence. Le Lentic, ULg. Gedownload in Juni 2003 van het World Wide Web: <http://www.industrie.gouv.fr/observat/bilans/pdf/syntheslentic.pdf>.

Plant, S. (1998). *Nullen en Enen. De ondergang van het Patriarchaat*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

Rogers, E. M. (1986). *Communication Technology: The New Media in Society*. New York: The Free Press.

Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford: Clarentonpress.

Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Knopf.

Shade, L. R. (2002). *The Digital Divide: From Definitional Stances to Policy Initiatives* (Document prepared for Department of Canadian Heritage P3: Policy and Program Forum). Ottawa: University of Ottawa, Department of Communication.

Shapiro, J. J., & Hughes, S. K. (1996) *Information Literacy as a Liberal Art: Enlightenment proposals for a new curriculum*. *Educom review*, 31(2), 31-35.

Silverblatt, A., Ferry, J., & Finan, B. (1999). *Approaches to Media Literacy: a Handbook*. Armonk, New York, London: M.E.Sharpe.

Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Gedownload in Juni 2005 van het World Wide Web: <http://www.adamsmith.org/smith/won-intro.htm>.

Spee, S., Lodewyckx, I., Motmans, A., & Van Haegendoren, M. (2004). Inleiding. In S. Spee & I. Lodewyckx & A. Motmans & M. Van Haegendoren (Eds.), *Wachten op gelijke kansen? Jaarboek 2*. (pp. 11-17). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Street, B. (2003). What's 'new' in New Literacy Studies? Critical approaches to literacy in theory and practice. *Current Issues in Comparative Education*, 5(2).

Steyaert, J. (2000). *Digitale vaardigheden: geletterdheid in de informatiesamenleving*. Den Haag: Rathenau Instituut.

Stroobants, V. (2001). *Baanbrekend leren - een levenswerk: een biografisch onderzoek naar het leren, leven en werken van vrouwen*. KULeuven, Leuven.

Tannen, D. (2001). *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: Quill.

Tichenor, P. J., Donohue, G. A., & Olien, C. N. (1970). Mass Media Flow and Differential Growth in Knowledge. *Public Opinion Quarterly*, 34, 159-170.

Tijdens, K. (1998). 'Eens getikt, altijd getikt?' De rol van arbeidsdeling en technologie bij de opkomst en ondergang van het beroep van typiste, 1898-1998. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1(3), 31-39.

Turkle, S. (1984). *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. London: Granada.

Valenduc, G., & Vendramin, P. (2003). *Internet et inégalité*. Bruxelles: Labor, collection Quartier Libre.

van Damme, M., de Haan, J., Kraan, K., Kwakkelstein, T., de Leede, J., Steijn, B., & Tijdens, K. (2005). *Verzonken technologie. ICT en arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- van Dijk, J. (1999). *The Network Society*. London, Thousand Oaks & New Delhi: Sage Publications.
- van Dijk, L., de Haan, J., Rijken, S. & Verweij, A. (2000). *Digitalisering van de leefwereld. een onderzoek naar informatie-en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*. Den Haag: SCP.
- Van Dijk, J. A. G. M. (2003). *De Digitale Kloof wordt dieper: Van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in vaardigheden en gebruik van ICT*. Den Haag, Amsterdam: SQM Infodrome.
- Van Rompaey, V. (2002). *Media on/Family off? An integrated quantitative and qualitative investigation into the implications of information and communication technologies (ICT) for family life*. KULeuven, Leuven.
- van Zoonen, L. (2001). *Gender en ICT*. Gedownload op 17 mei 2002 van het World Wide Web: http://www.infodrome.nl/publicaties/domeinen/06_zoonen.html
- Wajcman, J. (1991). *Technology as Masculine Culture*. In J. Wajcman (Ed.), *Feminism confronts Technology*. Cambridge: Polity Press.
- Webster, F., & Robins, K. (1986). *Information Technology: A Luddite Analysis*. Norwood & New Jersey: Alex Publishing Corporation.
- Webster, J. (1995). *What Do We Know About Gender and Information Technology at Work? A Discussion of Selected Feminist Research*. *European Journal of Women's Studies*, 2(3), 315-334.
- Wintjes, R., Dunnewijk, T., & Hollanders, H. (2002). *ICT Monitor Vlaanderen: eindrapport van een haalbaarheidsstudie*. In opdracht van IWT Vlaanderen: MERIT/INFONOMICS.